પ્રકરણ : ૧

કથાગીત – સિધ્ધાંત ચર્ચા (સ્વરૂપ અને લાક્ષણિકતા)

ભૂમિકા -

માનવ સમુદાયમાં આદિકાળથી ચાલી આવેલી કંઠોપકંઠની પરંપરાને લોકસાહિત્ય કહેવામાં આવે છે. લોકસાહિત્ય એ લોકવિદ્યાનો એક વિભાગ છે. લોકસાહિત્યનો એક પ્રકાર તે લોકગીતનું સ્વરૂપ છે. અને લોકગીતના પેટા પ્રકાર રૂપે કથાગીત - ગીતકથા મળે છે. કથાગીત - ગીતકથાના સ્વરૂપ , લક્ષણો તેમજ તેના વર્ગીકરણ વિશે વિચારતા પહેલાં લોકવિદ્યા વિશેની જાણકારી અનિવાર્ય છે.

લોકવિદ્યા : સંજ્ઞા પરિચય

લોકવિદ્યા શબ્દ આપણે ત્યાં અંગ્રેજી "ફોકલોર" ના પર્યાયરૂપે પ્રયોજવામાં આવે છે. યુરોપમાં 19 મી સદીમાં રોમેન્ટિસિઝમની અસર હેઠળ પુરાવસ્તુ પ્રેમ જાગ્યો; યુરોપની આદિમ પ્રજાઓ અને તેમના ભ્રમણો તેમજ યુરોપની નામશેષ થઈ ગયેલી જૂની સંસ્કૃતિઓ વિશે શોધ ચાલી, કેલ્ટિક, ટયુટોનિક અને ભારતની સંસ્કૃત જેવી પ્રાચીન ભાષાઓમાં પ્રાચ્ય વિદ્યાપ્રેમીઓને રસ જાગ્યો. તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર જેવી વિદ્યાશાખા અસ્તિત્વમાં આવી. આમ "ફોકલોર' ને એક વિદ્યાશાખા તરીકે પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આ પરિબળોનો મહત્વનો ફાળો રહ્યો છે.

પ્રારંભમાં "એન્ટિ ક્વિટિઝ' ના નામે "લોકવિદ્યા" નું ખેડાણ થયું. ઈ. સ 1812 થી જેકબ અને વિલ્હેમ એ બે ગ્રિમબંધુઓ પાસેથી લોકકથા અને જર્મેનિક માયથોલોજી પરની કૃતિઓ મળે છે. જેનો પ્રભાવ સમગ્ર યુરોપ પર ઝીલાયો. ગ્રિમબંધુઓએ આ વિષય માટે " Volkskunde " શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો. તેની સાથે સાથે " Popular antiquities "શબ્દ પણ પ્રચલિત બન્યો, અહીં એક જ વિદ્યાશાખા માટે બે નામો પ્રચલિત થતા કેટલીક સમસ્યાઓ સર્જાઈ. તેના ઉકેલરૂપે ઈ.સ. 1846 ના ઓગષ્ટ માસમાં "એથેનિયમ" (Athenaeum) નામના સાપ્તાહિકમાં "માર્ટિન" ઉપનામ હેઠળ વિલિયમ જહોન થોમસે એક પત્ર લખ્યો અને તેમણે આ વિદ્યાશાખા માટે "folk lore " શબ્દનો પ્રયોગ કરવાનું સૂચવ્યું(1) તેમના આ સૂચનનો સ્વીકાર થયો અને યુરોપની ઘણી ભાષાઓમાં "ફોકલોર" શબ્દ પ્રચલિત બન્યો. જો કે રિચાર્ડ ડોર્સન "ફોકલોર" ને બદલે "ફોકલાઇફ" વધુ પ્રચલિત બનશે તેની શક્યતા પર ભાર મૂક્યો હતો. (2)

"ફોકલોર" સામાસિક પદ છે. "ફોક" અને "લોર" બે સ્વતંત્ર શબ્દોના સંયોજનથી તે બને છે. એંગ્લોસેક્સન " folc" પરથી અંગ્રેજી "folk" અને જર્મન "Volk" શબ્દો ઊતરી આવ્યા છે. એનસાઈક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકામાં "ફોક" શબ્દની થયેલી સ્પષ્ટતા પ્રમાણે, "ફોક" શબ્દના બે છેડાના અર્થો મળે છે. (૧) આદિમ સમાજ કે સામાન્ય સંસ્કૃત સમાજ (૨) સભ્ય રાષ્ટ્રની સમગ્ર જનતા(3) એક તરફ "અસભ્ય" કે "અવિકસિત" માટે આ શબ્દ પ્રયોજાય છે તો બીજી તરફ સમગ્ર વિકસિત કે વિકાસમાન રાષ્ટ્ર માટે પણ પ્રયોજાય છે. જો કે અહીં પ્રથમ અર્થ જ અભિપ્રેત છે. " Lore" શબ્દ સેક્સન "Lar" પરથી ઊતરી આવ્યો છે. "Lar" એટલે "જે શીખવવામાં આવે છે તે વિદ્યા", આ અર્થમાં "ફોકલોર" એટલે "લોકવિદ્યા" આર્ચર ટેલર "લોકવિદ્યા" વિશે કહે છે કે. "લોકવિદ્યા" એટલે મુખપરંપરાથી કે રીતરિવાજથી પરંપરાગત ઊતરતી આવેલી સામગ્રી અને તે અંગેની બધી જાણકારી કે વિદ્યા" (4)

"ફોક" ના પર્યાયરૂપે આપણે ત્યાં સંસ્કૃત પરંપરાનો "લોક" શબ્દ પ્રચલિત છે. ઋગ્વેદમાં "લોકશબ્દ" ભુવન અને સ્થાનના અર્થમાં પ્રયોજાયો છે. (5) "લોક" શબ્દના ઇહલોક, પરલોક, ત્રિલોક જેવા મળતા અર્થો ઉપરાંત બીજા પણ અર્થો મળે છે. (6) " folk" ના પર્યાયરૂપે મળતો "લોક" શબ્દ અહી વિસ્તૃત અર્થમાં પ્રયોજાયો છે. "લોક" નો એક અર્થ જનસામાન્ય – જનસમુદાય પણ થાય છે. આ અર્થ "ફોક" શબ્દના અર્થની વધુ નજીક છે. કારણ કે અહી તો "સામાન્ય" કે "અસંસ્કૃત લોકસમુદાય" કે ઇતરજન એ અર્થ અભિપ્રેત છે. આજે "લોક" એટલે મુખ્યત્વે "શિક્ષણથી વંચિત" કે નિરક્ષર કે મામૂલી અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતી વ્યક્તિ કે સમુદાય, ગ્રામીણ પ્રજા એમ મનાય છે. પણ "લોક" શબ્દને માત્ર "ગ્રામ્ય" કે "જનપદ" એમ મર્યાદિત અર્થમાં ન લઈ શકાય. "લોક" એટલે નગરો અને ગામડાઓમાં ફેલાયેલો એ જનસમુદાય કે જેની પાસે શિષ્ટ સંસ્કારો, શાસ્ત્રીયતા, પાંડિત્યની ચેતના નથી. જેઓ એક પરંપરાગત પ્રવાહમાં જ જીવતા હોય છે તેમ કહી શકાય. શિષ્ટ માનવી પણ પરંપરાને વળગીને જીવતો હોય તો તેને પણ લોક કહેવો પડે.

"ફોકલોર" ના પર્યાયરૂપે આપણે ત્યાં "લોકવિદ્યા" શબ્દ પ્રચલિત બન્યો છે. સામાસિક શબ્દ "લોકવિદ્યા" માં "લોક" એ

સંજ્ઞા ન રહેતા વિશેષણ બન્યું છે. આજે “લોકવિદ્યા” શબ્દ એક વિદ્યાક્ષેત્ર (discipline) તેમજ એમાંની સામગ્રી (content) એમ બંને માટે વપરાય છે. આગળ ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમ લોકવિદ્યાની મુખ્ય આવશ્યક શરત પરંપરાગત હોવું તે છે, તે લોકજીવન સાથે વણાયેલી છે. આદિ માનવજાતિઓની બુધ્ધિની નૈસર્ગિક, સહજ અને પ્રત્યક્ષ અભિવ્યક્તિ લોકવિદ્યામાં જોવા મળે છે. માનવજાતિના યુગો યુગોથી થતા આવેલા અનુભવો અને જાણેલી વાતોનો વારસો તેમાં સચવાયેલો છે. મૌખિક પરંપરાનું તત્વ એ તેનો પ્રાણ છે.

લોકવિદ્યાના વિભાગો -

કનુભાઈ જાનીએ લોકવિદ્યાના આટલા વિભાગો સૂચવ્યા છે.

(૧) લોકોના ભૌતિક જીવનને લગતો વિભાગ જેમાં માનવીની મકાનરચના , પહેરવેશ, અન્નાદિની ટેવો, વ્યવસાય રાચરચીલું વગેરે આવે.
(૨) સામાજીક જીવનને લગતો વિભાગ જેમાં રીતરિવાજો, ધાર્મિક વિધિઓ, લગ્ન- મરણની ક્રિયાઓ, ઓસડિયા મૂળિયાં, ટોચકા – મંત્રોનું વૈદુ , શુકન – અપશુકન, સ્વપ્નો, માન્યતાઓ વગેરે આવે.
(૩) લોકકળાઓનો વિભાગ કે જેમાં સંગીત, નૃત્ય , નાટક અને ચિત્ર આવે; અને
(૪) લોકસાહિત્યનો વિભાગ કે વાઙમય કળાનો સમાવેશ થાય. (7)

કનુભાઈ જાની લોકસાહિત્યને બદલે લોકવાઙમય શબ્દનો પ્રયોગ કરવા પર ભાર મૂકે છે.

કનુભાઈ જાનીએ દર્શાવેલા લોકવિદ્યાના આ વિભાગો ઉપરાંત અન્ય વિભાગોનો પણ વિચાર થયો છે. લોકવિદ્યાની વિવિધ શાખાઓના વર્ગીકરણ વિશે તજજ્ઞોમાં મતમતાંતરો પ્રવર્તે છે. લોકવિદ્યાની શાખાઓની પેટાવિભાગો વિશે પણ વિચાર થયા છે. તે મુદ્દો અહી આવશ્યક નથી.

કંઠોપકંઠની આ મૌખિક કલાને મુખ્ય બે વિભાગોમાં વિભાજિત કરી શકાય. (૧) શાબ્દી રચનાઓનો વિભાગ (૨) અશાબ્દિક ઉચ્ચારણોમાં વિભાગ

શાબ્દી રચનાઓના પણ બે પેટાવિભાગ પાડી શકાય છે. (૧) કહેવા માટેની રચના અને (૨) ગાવા માટેની રચના. પહેલામાં ટુચકો, કહેવતોથી લઈને કથાઓ આવે છે. બીજામાં જોડકણું, સમસ્યા,ઊખાણાં, ભડલીવાક્ય, ગરબો - ગરબી, ગીત જેવા લોકકાવ્યપ્રકાર આવે. અશાબ્દિક ઉચ્ચારણોના વિભાગમાં હર્ષ , શોક , આશ્ચર્ય આદિ પરંપરાગત ધ્વનિઓ અનેક પ્રકારના સંકેતાત્મક ધ્વનિઓ વગેરે આવે છે.

કનુભાઈ જાનીએ શાબ્દી લોકવિદ્યાના સાત વિભાગો દર્શાવ્યા છે. (૧) લોકકથા (૨) લોકનાટ્ય (૩) કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગો (૪)ટુચકા (૫) લોકવ્યુત્પત્તિ વગેરે પ્રકીર્ણ કથ્ય પ્રકારો. (૬) ગેયકથાત્મક સ્વરૂપો (૭) લોકગીત (૮) ઉખાણા, દુહા , સુભાષિતો વગેરે પ્રકીર્ણ ગેય રચનાઓ. (8)

આ પ્રત્યેક વિભાગના પણ પેટાવિભાગો મળે છે. જ્ઞાનની આ ધારા સદીઓ, સુધી ઉપેક્ષિત રહી. ત્યાર પછી પણ આ વિદ્યાક્ષેત્રમાં થયેલું કાર્ય સમાજનાં એક વર્ગ માટે તો સમય પસાર કરવાની શોખની એક પ્રવૃત્તિ માત્ર જ હતી. ૧૯ મી સદીમાં અધ્યયનના વિવિધ ક્ષેત્રોનો ક્ષિતિજ વિસ્તાર થતાં વિદ્વતોના ધ્યાનમાં લોકવિદ્યાની વિદ્યાશાખામાં રહેલ અભ્યાસક્ષમ મુદ્દાઓ આવ્યા અને લોકવિદ્યાનો મુખ્યત્વે માનવતાવાદી, નૃવંશવિજ્ઞાની , મનોવૈજ્ઞાનિક અને મનોવિશ્લેષણાત્મક દષ્ટિકોણથી અભ્યાસ શરૂ થયો. લોકવિદ્યામાં સંશોધન, અધ્યયન, સંપાદન અને પ્રકાશલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ આરંભાઈ.

સાહિત્યના પ્રકાર :-

લોકવિદ્યાનો એક વિભાગ તે લોકસાહિત્ય. સમાજમાં લોકસાહિત્ય તેમજ અન્ય સાહિત્ય પણ પ્રવર્તમાન છે. તેથી સમાજમાં પ્રવર્તમાન સાહિત્યનો આપણે ત્રણ પ્રકારોમાં વિભાજિત કર્યું છે. (૧) અભિજાત સાહિત્ય (૨) લોકસાહિત્ય (૩) લોકપ્રિય સાહિત્ય.

નાગરિક પરંપરાનું કે ભદ્ર પરંપરાનું સાહિત્ય એટલે અભિજાત સાહિત્ય, લોકપરંપરાનું સાહિત્ય એટલે લોક સાહિત્ય અને લોકોની રસરુચિને સંતોષ આપતું સાહિત્ય એટલે લોકપ્રિય સાહિત્ય. સમાજનો વિશાળવર્ગ લોકપ્રિય સાહિત્યનો અનુરાગી છે. ત્રણેય પ્રકારના સાહિત્યમાં પાયાની ભિન્નતા રહેલી છે. અભિજીત સાહિત્યમાં શબ્દાર્થની

સહિતતા હોય છે. લોકસાહિત્યમાં લોકઊર્મિની અનાયાસ અભિવ્યક્તિ હોય છે. જ્યારે લોકપ્રિય સાહિત્યમાં શબ્દની ચમત્કૃતિ, બહુશ્રુતતાના ગુણો રહેલા છે. લોકસાહિત્યને નરેશ વેદ આદિસાહિત્ય પણ કહે છે (9) કે કારણ કે ઋગ્વેદ (ઇ.સ.પૂ ૧૨૦૦) ની ઉત્પત્તિ પૂર્વે તે લોકવાણી રૂપે પ્રવર્તમાન હતુ.

લોકસાહિત્યનું વર્ગીકરણ :-

અભિજાત સાહિત્યના સ્વરૂપોનું વર્ગીકરણ કરતાં તેના ગદ્ય અને પદ્ય એમ બે વિભાગો પડે છે. પણ લોકસાહિત્યમાં પદ્યના અંશોનું ગદ્યમાં મિશ્રણ થયેલું હોય છે. લોકસાહિત્ય મૌખિક કલા દ્વારા અભિવ્યક્તિ પામતુ હોવાથી મૌખિક પરંપરા પ્રમાણે તેના બે મુખ્ય વિભાગો પડે છે.

(૧) કથ્ય : જે સ્વરૂપો કહેણી દ્વારા વ્યક્ત થાય છે.
(૨) ગદ્ય : જે સ્વરૂપો ગાવાથી વ્યક્ત થાય. (10)

કથ્ય સ્વરૂપોમાં લોકકથા, લોકનાટ્ય, કહેવતો, ટુચકા , સમસ્યાઓ અને રૂઢિપ્રયોગો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ગેય સ્વરૂપોમાં લોકગીત, કથાગીત ,દુહા , જોડકણાં , સુભાષિતો, ઉખાણાં વગેરે સમાવિષ્ટ છે. નરોત્તમ પલાણ નોંધે છે કે, "લોકસાહિત્ય એ પ્રાચીન સ્રોત છે. સમય જતાં એમાં સ્વરૂપ વિકાસ સધાયો છે. હાલને તબક્કે લોકોક્તિ, લોકગીત, લોકકથા, લોકગાથા અને લોકનાટ્ય જેવા સ્વરૂપો મળે છે. આ સ્વરૂપો પણ ઉત્તરોત્તર વિદગ્ધ બની રહેલાં જણાય છે. (11)" લોકસાહિત્યના કથ્ય અને ગદ્ય વિભાગો નીચે પ્રમાણે વિભાજિત કરી શકાય.

(૧) લોક કાવ્યસાહિત્ય (૨) લોકકથા સાહિત્ય (૩) લોકનાટ્ય સાહિત્ય (૪) લોકોક્તિ સાહિત્ય દરેકના પેટાસ્વરૂપો વિશે જોઈએ તો –

લોકકાવ્ય સાહિત્યના પેટા સ્વરૂપો છે : લોક મહાકાવ્યો, કથાગીતો, ગીતકથાઓ, પવાડાઓ, સલોકા અને મંત્રો, લોકગીતો, લગ્નગીતો, વ્રતગીતો , હાલરડાં, કૂચગીતો, શ્રમગીતો, બાળગીતો, રાજિયા, મરસિયા, ફટાણાં , ઋતુગીતો વગેરે

લોકકથા સાહિત્યના પેટાસ્વરૂપો છેઃ પુરાકથાઓ, દંતકથાઓ, નીતિકથાઓ, દૃષ્ટાંતકથાઓ, ધૂર્તકથાઓ, કામકથાઓ, અનુરાગકથાઓ, વિનોદ કથાઓ, ચાતુર્ય કથાઓ, પરીકથાઓ, બાળ કિશોર કથાઓ, કહેવત કથાઓ વગેરે.

લોકનાટ્ય સાહિત્યના પેટા સ્વરૂપો છે : ભાંડ, ભવાઈ, સ્વાંગ , જાત્રા, રાસ, યક્ષગાન, નૌટંકી, તમાશા વગેરે. એમાં મુખ્યત્વે લોક સમુદાયનું મનોરંજન કરતાં પ્રેમ અને પરાક્રમના વિષયવસ્તુઓ, ઢાલ – તલવારબાજી, ઢાલ – લાઠીબાજી જેવા નૃત્યો અને સામાજિક આચાર – વિચારમાં રહેલા અનિષ્ટો અને દુરિતોનો પર્દાફાશ કરતી રમૂજી સંવાદબાજી રજૂ થતા હોય છે.

લોકોક્તિ સાહિત્યનાં પેટાસ્વરૂપો છે : કહેવતો, ઉખાણાં, ઓઠા, ભડલી વાક્યો, ટુચકાઓ વગેરે

લોકસાહિત્યના મુખ્ય પ્રકારો અને સ્વરૂપો વિશેની આ એક આછી ઓળખ છે. આમાના કેટલાંક સ્વરૂપોનું મિશ્રણ કે રૂપાંતરણ થયું છે. કેટલાંક સ્વરૂપો લુપ્ત થયા છે, કેટલાક નવા અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે અને હજુ આવતા જ રહેશે. કોઈ દેવી – દેવતાના વરદાનની લાલચ કે શાપની ભીતી દર્શાવતા આવતા સંદેશાઓ, જાહેર સ્થળો, જાહેર ઇમારતો, રેલ્વેના ડબ્બાની ભીત, રીક્ષા , ટ્રક વગેરેની પાછળ લખાતા લખાણો અને કાર્યાલયનું સાહિત્ય (office lore) રૂપે લોકસાહિત્ય સર્જાતુ રહે છે.

કથાગીત : સ્વરૂપ ચર્ચા :-

કથાગીત અભ્યાસનો વિષય હોવાથી તેની વિસ્તૃત ચર્ચા કરવાનો અહી આશય છે.

કથાગીત લોકકાવ્ય સાહિત્યનું પેટાસ્વરૂપ છે. કથાગીતોમાં કથા કે ઘટના કે પ્રસંગનુ નિરૂપણ હોય છે. અંગ્રેજીમાં કથાગીતો માટે 'Ballad' શબ્દ પ્રયોજાય છે. 'Ballad' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ લેટિન શબ્દ 'Ballare' : to dance માંથી થઈ છે. ગોળ કુંડાળે નૃત્ય કરતી મંડળીની ગતિના તાલ સાથે એકતાલ બનીને ગવાતુ લોકગીત એટલે 'Ballad: યુરોપના વિવેચનકારોએ ભય સાથે ઝઝૂમતા વીરત્વની, યુધ્ધમાં પ્રગટતા પરાક્રમની, પ્રણયમાં બતાવાતી વફાદારી અને બેવફાઈની અને વીર નરો સામે રચાતા વિશ્વાસઘાતના સંઘર્ષોની વાતો બેલેડનાં લક્ષણોમાં ગણાવી છે.(12)

આ પ્રકારના કથાગીતો માટે ગુજરાતમાં 'રાસડો' કે 'રાહ્ડો' શબ્દ પ્રચલિત છે. 'રાસડો' શબ્દ 'રાસ' ઉપરથી

ઊતરી આવેલ છે. 'રાસ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત 'રસ' એટલે વખાણવું, ગાજવું કે મોટેથી બૂમ પાડવી ઉપરથી બતાવાઈ છે; તેમજ સમૂહગાનના અર્થમાં પણ પ્રયોજાય છે. યુવક અને યુવતીઓ કે એકલા યુવકો અથવા માત્ર એકલી યુવતીઓ તાળીઓથી કે દાંડિયાથી તાલબધ્ધ રીતે જે નૃત્ય કરે તેને રાસ તરીકે કે.કા.શાસ્ત્રીએ ઓળખાવ્યો છે. રાસ એ સંઘનૃત્ય છે અને તેમાં નૃત્યનું પ્રાધાન્ય છે.

'રાસડો' રાસમાંથી ઊતરી આવ્યો છે તેમ છતાં તે બંનેમાં તાત્ત્વિક ભિન્નતા છે. રાસડામાં પ્રથમ મહત્વનું છે કથાવસ્તુ કે ઘટના કે પ્રસંગ. ત્યાર પછી સંગીત અને છેલ્લે નૃત્ય આવે અને નૃત્ય ગૌણ છે. હવે તો રાસડો નૃત્ય વિના પણ ગવાય છે. ભરથરી (નાથબાવા), તૂરી , મીર , ઢાઢી જે રાસડાઓ ગાય છે તેમાં નૃત્ય હોતુ જ નથી. તેમાં કથા, ઘટના કે પ્રસંગ જ મુખ્ય હોય છે ને ત્યાર પછી સંગીત આવે છે. જનસમુદાય આ રાસડાઓ સાંભળે છે તેથી તેમના માટે કથા કે ઘટના જ મહત્વની હોય છે. કથાને આધારે તેઓ ગીત યાદ રાખે છે. સ્ત્રીઓ દ્વારા લેવાતાં 'રાસડા' માં નૃત્યનું સ્થાન હોય છે કારણ કે તેઓ કુંડાળામાં તાલબધ્ધ નૃત્ય સાથે રાસડા લેતી હોય છે, પણ આજ રાસડા તેઓ બેસીને પણ ગાય છે. આ જોતા કહી શકીએ કે ગીતકથામાં નૃત્યનું સ્થાન ગૌણ બને છે અને ઘટના કે કથા મુખ્ય સ્થાને રહે છે.

મધ્યકાલીન સાહિત્યપ્રકાર તરીકે રાસા મળે છે. જૈનેતર કરતાં જૈન સાહિત્યમાં વિપુલ સંખ્યામાં મળતા રાસા તે આ રાસડા અને ઊર્મિગીતપ્રકાર 'રાસ' થી જુદા એ રીતે છે કે તેમાં ઉપદેશનું પ્રધાનપણે નિરૂપણ થયેલું જોઈ શકાય છે.

કથાગીત - ગીતકથા – રાસડો - 'Ballad'

કથાગીત લોક કાવ્ય સાહિત્યનું પેટા સ્વરૂપ હોવાથી અહી બે પ્રકારના લક્ષણો જોવા મળે છે. (૧) લોકકથા સાહિત્યના દરેક સ્વરૂપમાં સમાનરૂપમાં મળતા લક્ષણો જેને સામાન્ય લક્ષણો કહી શકાય. (૨) કથાગીત સ્વરૂપના અન્ય સ્વરૂપોથી ભિન્ન તરી આવતા વિશિષ્ટ લક્ષણો.

સામાન્ય લક્ષણો : –

(૧) રચયિતા અજ્ઞાત હોવો :-

લોકગીતની રચના કોણે અને ક્યારે કરી તેની કોઈ જ જાણકારી મળતી નથી. 'પાતળી પરમાર','વહુએ વગોવ્યા મોટાં ખોરડાં' વગેરેના રચનાકાર વિશે કોઈ જ માહિતી આપણને મળતી નથી. તેનું એક મુખ્ય કારણ આપણે એ આપી શકીએ કે આ એક વ્યક્તિનુ નહી પણ સમાજનુ સર્જન હોય છે. સમાજનુ સંવેદન તેની સાથે જોડાયેલુ હોય છે. સમયના પ્રવાહમાં એક જ રચનામાં ફેરફારો થતા રહે છે.

(૨) મૌખિક પરંપરા :-

વૈદિકકાળથી લોકસાહિત્ય અસ્તિત્વ ધરાવે છે. મુદ્રણકલા ન હતી ત્યારથી ચાલ્યુ આવતુ આ સાહિત્ય મૌખિક પરંપરાથી પેઢી દર પેઢી સચવાયેલું રહ્યું. મુખપાઠીની આ પરંપરાને કારણે 'લોક' દ્વારા તેની મૂળ કૃતિનું માળખું તો જળવાયુ પણ અંદરની વિગતોમાં ફેરફારો થતા રહ્યા, શબ્દ અને ઢાળ પણ ફેરવાયા, લોક દ્વારા થયેલા આ સુધારા વધારાને કારણે તેના અનેકાધિક રૂપાંતરો મળે છે.

(૩) રચયિતાના વ્યક્તિત્વના પ્રભાવનો લોપ :-

એક જ ગીતમાં સ્થળ કાળના સંદર્ભમાં અસંખ્ય સુધારાવધારા થતા રહેવાથી તેના મૂળ રચયિતાની શૈલી અને વ્યક્તિત્વની છાપ ભૂંસાઈ જાય છે. ગીતનું મૂળ વિષયવસ્તુ કે ઘટના બદલાતી નથી. તેથી રચયિતા, ગાનાર અને ઝીલનારના મનના આવેગો, લાગણીઓ ગીતમાં પ્રતિબિંબિત થતા નથી.

(૪) વિપુલ પાઠાન્તરો :-

લોકકાવ્યનું આ આગવું લક્ષણ છે. રચયિતા વ્યક્તિ કે સંઘ દ્વારા તે રચાય છે. લોકસમૂહ દ્વારા તે રચાય અને ઝીલાય છે. ત્યાંથી વ્યક્તિ કે સંઘની બાદબાકી થઈ જાય છે. પછી તો ગીત એક સમાજ કે જૂથનું બની જાય છે. બધાનો તેના પર સરખો અધિકાર બની રહે છે. જે તે સમૂહ પોતપોતાની રીતે નવી કડીઓ કે શબ્દોના ઝૂમખા કે શબ્દો ઉમેરે છે અથવા તો કાઢી પણ નાખે છે. આથી ક્યારેક મૂળકથા કરતાં જૂદુ પડતું ગીત પણ અસ્તિત્વમાં આવે છે. પ્રદેશભેદે એક જ ગીતમાં જે તે પ્રદેશની ભાતીગળ છાપ પણ ઉપસતી જોવા મળે છે.લોકગીતનો કોઈ નિશ્ચિત પાઠ હોતો જ નથી તેથી કોઈ એક પાઠને તેની મૂળકૃતિની નજીકના પાઠ તરીકે ઓળખાવી શકાતો નથી.

(૫) પ્રાદેશિકતાની અસરઃ-

પ્રદેશભેદે ભિન્ન તરી આવતી લોક સમુદાયની સંસ્કૃતિ, સભ્યતાની અસર ગીત પર પડતી હોય છે. તેથી એક જ કથાઘટક ધરાવતા ગીતની ભાષા, ઢાળ, લય બદલાતા ગીતમાં પ્રાદેશિકતાનો રંગ પૂરાય છે. લોકગીતમાં આવતા રાજા, મહારાજાઓ, ઇશ્વર, મહામાનવોના વર્ણનચિત્રો સામાન્ય જન જેવા બનાવીને રજૂ થયેલા જોવા મળે છે. સિધ્ધરાજ જયસિંહ, રામ, કૃષ્ણ જેવા પાત્રોને લઈને મળતા લોકગીતોમાં મૂળકથાને બાજુ પર મૂકીને નવી જ કથાનું સર્જન થયેલું પણ મળે છે.

(૬) શબ્દને સંગીતનું સાયુજ્ય : –

લોકોર્મિગીતોમાં શબ્દ – નૃત્ય – સંગીત સાયુજ્ય હોય છે. પણ કથાગીતમાં શબ્દને સંગીત જ મુખ્ય હોય છે. બધા જ રાસડા – Ballad સ્ત્રીઓ દ્વારા ગવાતા નથી. અને સ્ત્રીઓ ક્યારેક બેઠા બેઠા પણ રાસડા ગાય છે. કથાગીતો તૂરી, મીર ઢાઢી, ભરથરીઓ વગેરે દ્વારા ગવાતા હોય છે. ત્યાં નૃત્ય કે અભિનય હોતો જ નથી. કથાગીતમાં શબ્દને સંગીતનું તત્વ તો હોય છે પણ ગાનારને મન શબ્દ જ મુખ્ય હોવાથી રાસડાના સંગીતની ઊંડી છાપ પડતી નથી.

(૭) પુનરુક્તિઓ : –

લોકોર્મિગીત કે રાસડામાં અનેક પ્રકારની પુનરુક્તિઓ જોવા મળે છે. આ પુનરુક્તિઓને કારણે જ ગીતની વેધક અસર પડતી હોય છે. આ પુનરુક્તિઓ અક્ષરની, શબ્દની, પંક્તિની કે કડીની જોવા મળે છે.

(૮) સાદી, સીદી, સરળ ભાષા :-

લોકગીત ગાનાર વર્ગ સીધો, સાદો વર્ગ હોય છે, તેથી તેમના દ્વારા ગવાતા લોકગીતોમાં પણ સાદગીનું તત્વ જોવા મળે છે. તેમના ગીતોમાં જોવા મળતા અલંકારો અનાયાસ જ ગૂંથાઈ જતા હોય છે. લોકગીતને કોઈ બંધારણ કે શાસ્ત્ર હોતુ જ નથી. અહી તો સીધે સીધી વાત જ કહેવાતી હોય છે જેમ કે,

“સેતર સેડતા સેડુત, હો રાવજી !
દેખાડો જસમાં બઈના ઓરડા, જસમા ઓડણી રે.
મું એ નાં જોણું બારોટ હો રાવજી !
હાજેરો જઈ ઘર પુસ, જસમા ઓડણી રે.

સાદી, સરળ, સીધી ભાષા એ જે તે પ્રદેશના લોક દ્વારા બોલાતુ હોય તેમાં જ કથાગીત - ગીતકથા- રાસડો રજૂ થતાં જોઈ શકાય છે.

કથાગીત – Ballad નાં વિશિષ્ટ લક્ષણો : –

કથાગીત લોકકાવ્યોનો પેટાપ્રકાર હોવાથી તેના સર્વસામાન્ય લક્ષણો જોવા મળે છે. તેને વિશે તો અહી ચર્ચા થઈ. આ ઉપરાંત કથાગીતના અન્ય પ્રકારોથી ભિન્ન એવા વિશિષ્ટ લક્ષણો જોવા મળે છે તે વિશે અહી ચર્ચા કરવાનો પ્રયાસ છે.

૧) બેલેડ કે કથાગીતમાં કથા કે ઘટના પ્રસંગની રજૂઆત હોય છે.

જે ગીતામાં કથાનો અંશ આવતો હોય તેને કથાગીત કહેવામાં આવે છે. કથાગીતમાં આવતી ઘટના કે કથા લાંબી પણ હોય અને ટૂંકી પણ હોય છે. આ રીતે જોતાં Ballad બે પ્રકારના હોય છે.

(૧) ગીતકથા : સંક્ષિપ્ત પ્રસંગવાળુ ગીતસ્વરૂપ જેને ઊર્મિગીત સાથે સરખાવી શકાય.
(૨) કથાગીત : કથાને પ્રાધાન્ય અપાયુ હોય તેવી એક જ ઢાળવાળી સળંગ રચના, જે ગીતકથા કરતાં પ્રમાણમાં માટી હોય.

આ ઉપરાંત કથાતત્વ હોય તેવો ત્રીજો પ્રકાર પણ મળે છે જેને ‘લોકોખ્યાન’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કથાગીત - ગીતકથા કરતાં પ્રમાણમાં લાંબી રચના જેમાં કથા કહેવાતી હોય એટલે કે ગવાતી હોય. લોકાખ્યાનમાં સર્ગ પણ જોવા મળે છે.

કથાગીત - ગીતકથાના કેન્દ્રમાં એક તણખા જેવી ઘટના હોય છે. સમગ્ર ગીતમાં આ ઘટના પાત્ર, પ્રસંગ, સંવાદ, વર્ણન દ્વારા ઉપસતી હોય છે. દાખલા તરીકે ‘પાતળી પરમાર’ બાર વર્ષે ઘરે આવેલો પુરુષ પોતાની પત્ની વિશે માને પૂછે છે. મા – દિકરાના સંવાદમાં સાસુએ પુત્રવધુને મારી નાખી છે તે ગર્ભિત રીતે સૂચિત થતુ જ રહે છે. દિકરાની ગેરહાજરીમાં વહુને મારી નાખવામાં આવી છે એ કેન્દ્રસ્થ ઘટના છે. સમાજનો દરેક વર્ગ સમજી શકે એ જ રીતે રજૂઆત થતી હોય છે તેથી જ અભિજાત કાવ્યથી તે ભિન્ન તરી આવે છે.

ગીત કથામાં ગીતની સાથે કથાનો અંશ સંમિલિત હોય છે. જ્યારે કથાગીતો મોટેભાગે પૌરાણિક, ઐતહાસિક, સામાજિક, દંતકથાત્મક તેમજ કેટલાક કિસ્સાઓમાં કલ્પનાત્મક પ્રસંગ કે ઘટનાનું નિરૂપણ હોય છે.

પૌરાણિક તેમજ ઐતહાસિક રાસડા - Ballad માં મૂળ ઘટનાઓ ફેરફાર કરીને પણ નિરૂપવામાં આવે છે, જેમ કે.

‘સોના જેડીલો રૂપા દડલો રે, રોંમ રમી ઘેર આયા.
માતા અમારી માવડી રે, અમને પાણીડાં પોંવ ન
‘અમણા તે હાથ નથી નવરા રે, હાથે તે પીવો.
અમણા તે હાથ નથી નથી નવરા રે, સાંમી લાંગેથી પીવો.’

મૂળકથામાં ધોબીના આળને કારણે રામ સીતાનો ત્યાગ કરે છે જ્યારે અહી રામ ગેડીદડો રમીને થાકીને ઘરે આવે છે. રામ અહી રાજકુમાર નહી પણ સામાન્ય ઘરનો યુવાન છે. ઘરે આવેલો રામ માતા પાસે પાણી માંગે છે. પણ ઠામ તો ખાલી છે સાસુ - વહુ વચ્ચે કંઈક અઘટિત બન્યું છે તે સૂચિત છે, ને રામ સીતાનો ત્યાગ કરે છે લક્ષ્મણ વનમાં મૂકવા જાય છે. વનમાં જતાં અપશુકનો થાય છે. સીતાને મૂકીને લક્ષ્મણ પાછો ફરે છે. સીતા લક્ષ્મણને ‘માડી જાયો બંધવ’ કહીને રોકવાનો પ્રયાસ પણ કરે છે. અને તરત જ ધરતી પાસે માર્ગ માંગી સમાઈ જાય છે. મૂળકથા સાથે સરખાવતા બે જ ઘટનાઓ – રામ દ્વારા સીતાનો ત્યાગ અને સીતાનું ધરતીમાં સમાઈ જવું – બંનેમાં સમાન જોવા મળે છે. બાકી બધું જ બદલાઈ જાય છે. આવા તો અસંખ્ય ઉદાહરણો મળે છે. તત્કાલીન સમાજજીવનને સ્પર્શતા તત્વો પણ તેમાં આવી જાય છે. આજ પ્રમાણે ઐતિહાસિક ઘટનાઓવાળા Ballads રાસડાઓમાં પણ મળે છે.

સરીચોદ ગોંમના રેવાસી મીરખાનજી,
સરીચોદ ગોંમના રેવાસી રે લોલ.

....
પાટણના સિધ્ધરાજ લૂંટ્યા મિરખોંનજી !
પાટણના સિધ્ધરાજ લૂંટ્યા રે લોલ !

૨૦ મી સદીના પૂર્વાર્ધ પછી થઈ ગયેલા મીરખાનને સિધ્ધરાજને લૂંટતો અહી બતાવાયો છે! આ પ્રકારનું કાળવ્યુક્રમ ઐતહાસિક પ્રસંગોવાળી ગીતકથાઓમાં હોય તે સ્વાભાવિક છે. સમયના ફલક સાથે બનેલી ઘટનાઓ સાથે તટસ્થતા જાળવવાનો અભિગમ અહી હોતો જ નથી. રચયિતાનું ચિત્ત જેનાથી પ્રભાવિત થયું હોય તેની શૂરવીરતાને બિરદાવવા ઈતિહાસના પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ સાથેના પ્રસંગની કલ્પના કરી કાળવ્યુક્રમ રચાતો હોય છે.

૨) કથાગીત - ગીતકથાની એકાએક શરૂઆત :-

કોઈ જ પૂર્વભૂમિકા વિના સીધેસીધી મૂળવાતથી જ કથાગીતનો આરંભ થઈ જાય છે. મૂળકથા સહજ રીતે યાદ રહી જાય, ગાનાર કે ઝીલનારને બધી કડીઓ યાદ રહી જાય અને આખુ ગીત સાહજિકતાથી ગવાય તેમજ ઝીલાય. આ કારણોને લીધે જ Ballads માં કથાનો આરંભ સીધે સીધી ઘટનાથી થાય છે.

સામાજિક તેમજ ઐતહાસિક Ballads ને ઉદાહરણ તરીકે જોઈશું

‘માતા નવલા પરુણલા ચ્યાંના રે, રંગ લોભાણી.
દિકરી તમારં સ ઓણાં રે , રંગ લોભાણી.
માતા આટલા ઓણાં પાછા વોંણ્યા રે, રંગ લોભાણી.
મી’તો વગડાનાં છાણાં વોંણ્યાં રે, રંગ લોભાણી

આજ રીતે ઐતહાસિક વસ્તુવાળી ગીતકથાનો આરંભ જોઈએ તો

બાર બાર વરહે માધુવાય’ ગળાવી,
તોય ના નીસર્યા નીર, મારા વા’લા !
તેડાયા જોશી ને જોશ જોવરાયા,
જોશીડા જોશ તમે જુઓ, મારા વા’લા !
જોશીએ જોશ જોઈ એવું રે કીધું,
દીચરો ને વૌ પધરાવો, મારા વા’લા !

આમ મોટાભાગના Ballads માં કોઈ જ પૂર્વભૂમિકા બાંધ્યા વિના એકાએક વસ્તુઆરંભ થતો હોય છે.

૩) કથાવેગ :- Ballads માં કથા ધસમસતા પૂરની જેમ આગળ ધપે છે. વચમાં આડવાત કે પ્રસંગની રજૂઆતને કોઈ જ અવકાશ હોતો નથી. એક દશ્ય પછી તરત જ બીજુ દશ્ય આવે છે. લોકકંઠને યાદ રહી જાય તેવી તેની કથનશૈલી હોય છે. બિનજરૂરી વિસ્તારનો અહી સદંતર લોપ જોવા મળે છે. Ballads માં મૂળવાતને જ સ્પર્શવામાં આવે છે.

ગામમાં પિયરિયું ને, ગામમાં સાસરું રે લોલ
દિકરી કે જો સુખદુઃખની વાત જો કવળા સાસરિયામાં જીવવું રે લોલ
સુખના દા’ડા તો માડી વહી ગયા રે લોલ
દુઃખના ઉગ્યા છે ઝીણા ઝાડ જો કવળા સાસરિયામાં જીવવું રે લોલ.
પછવાડ ઊભી નણદી સાંભળે રે.

ભાભી કરે છે આપણાં ઘરની વાત જો કવળાં...
નણદીએ જઈ સાસુને સંભળાવ્યું સે લોલ......

મા – દિકરી કૂવા કાંઠે ભેગા થઈ જાય છે અને તેમની વચ્ચે થયેલો સંવાદ કઈ રીતે ઘરના સભ્યો સુધી વારાફરતી પહોંચે છે. તીવ્ર ગતિએ આ કથાગીતમાં રજૂ થયું છે. અને કરુણ અંત સાથે ગીત પૂરુ થાય છે. કથાગીત મૂળઘટનાને જ ચુસ્તપણે વળગી રહે છે અહી આડવાતને અવકાશ જ હોતો નથી.

૪) કથાગીતમાં લાઘવનું તત્ત્વ : - કથાગીત - ગીતકથામાં ઓછા શબ્દોમાં ઘણું બધું કહેવાતુ હોય છે. લોક માટે Ballads નો જે વિષય તરીકે આવે છે તે ઘટનાઓ તેમને માટે અત્યંત સાહજિક હોવાથી વિગતપૂર્ણ નિરૂપણ બિનજરૂરી બને છે. એક પ્રસંગ પછી તરત જ બીજો પ્રસંગ આવી જાય છે. કેટલીક વખત એક પ્રસંગ પછી આવતા બીજા પ્રસંગ વચ્ચે મેળ ન પણ બેસે. લોકચિત્તમાં કેટલીક ઘટનાઓ ચિરસ્થાયી છાપ પાડી ચૂકી હોય છે. જ્યારે એ ઘટના ગીત સ્વરૂપે ગવાય છે ત્યારે લોક સમક્ષ ઘટના કરતા તે વિશે તેમના જે ભાવો છે એ જ એમને મન ગાવા જેવી વસ્તુ લાગે છે. તેથી જ કેટલીક વાતો તેઓ છોડી દે છે જે જુદા જુદા સમયના ફલક પર ભિન્ન – ભિન્ન બનેલી ઘટનાઓ એક સાથે રજૂ થઈ જતી પણ જોવા મળે છે.

૫) સંવાદાત્મકતા :- કથાગીત - ગીતકથા – Ballad માં સંવાદનું તત્વ જોવા મળે છે. કથાના વાહક સંવાદ બનતા હોય છે. પૌરાણિક - ઐતહાસિક - સામાજિક કે પછી અન્ય અપવાદરૂપે મળતા વિષયો પર આધારિત કથાગીત તેમજ ગીતકથામાં મળતા સંવાદો, સીધા, સાદા, સરળને સાહજિક હોય છે. લોકવ્યવહારની ભાષામાં હોય છે. સાસરેથી તેડવા આવેલા દિયર સાથે જવા ન માંગતી યુવતીનો તેની સહેલી તેમજ ઘરના સભ્યો સાથેનો સંવાદ જોઈએ તો -

સહિયર ! મારા દાદાને સંભળાવ,
દિયરીઆ સંગાથે સાસરે નંઈ જાઉં રે,
ઘેલાં રે દીકરી ! ઘેલડીઆ શા બોલ,
પરદેશી આણાં પાછા નંઈ વળે રે.

દાદા પછી માતાને, વીરાને પણ યુવતી પોતે આણે આવેલ દિયર સાથે સાસરે જવા નથી માંગતી તેમ સહેલી દ્વારા કહેવડાવે છે, ને અહી સંવાદ કથાગીતનો વાહક બને છે. પૌરાણિક તેમજ ઐતહાસિક ગીતકથાઓમાં પણ સંવાદનુ તત્ત્વ જોવા મળે છે.

૬) નાટ્યાત્મકતા : -

કેટલીક ગીતકથાઓ નાટ્યાત્મક વળાંક લેતી હોય છે. આવો અણધાર્યો વળાંક કથાને આગળ ધપાવવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવતો હોય છે. સામાજિક વાસ્તવનું કરૂણતાનું ચિત્ર આવા નાટ્યાત્મક વળાંકને કારણ ચોટદાર અને વેધક બને છે.

સોના વાટકડે અમલ ઘોળિયાં રે લોલ,
પી જાઓ ગોરાંદે નકર હું પી જાઉં જો,
    વહુએ વગોવ્યા મોટાં ખોરડાં રે લોલ.
ઘટક દઈને ગોરાંદે પી ગયાં રે લોલ,
ઘરચોળાની તાણી એણે સોડ જો,
    વહુએ વગોવ્યા મોટાં ખોરડાં રે લોલ

૭) ધ્રુવપંક્તિ એક જ હોવી : -

કેટલીક ગીતકથાઓમાં એક જ ધ્રુવપંકિત હોય છે. આ ધ્રુવપંક્તિ ગીતકથાનાં હાર્દ સમાન હોય છે. વારંવાર પુનરાવર્તિત થતી આ ધ્રુવપંક્તિ દ્વારા ગીતકથાનો કેન્દ્રવર્તી વિચાર વધુ ને વધુ ઘુંટાઈને વિકાસ પામે છે.

મારા વા'લા, શેલઈમાં કાંકરી કૂણે નાસી ?
મારા વા'લા પેણ્યો ઈને પરદેશ;
    મારા વા'લા, શેલઈમાં કાંકરી કૂણે નાસી ?
મારા વા'લા પેલો કાગળિયો સેઘો લસિયો,
મારા વા'લા, બેની પરણે ઘરે આય.
    મારા વા'લા શેલઈમાં કાંકરી કૂણે નાસી ?

બેલેડમાં ધ્રુવપંક્તિ કથાઘટકને વિકસાવવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

૮) મુખ્ય ઘટનાને કેન્દ્રસ્થાને એક જ પાત્ર હોવું ! તે સિવાયના સંબંધીઓના સંબંધસૂચક શબ્દો :-

મોટા ભાગના બેલેડમાં મુખ્ય ઘટનાના કેન્દ્રસ્થાને એક જ પાત્ર હોય છે. એ પાત્રનું કોઈ એક પ્રસંગના સંબંધમાં, તીવ્ર સંવેદન તે બેલેડમાં કેન્દ્રસ્થાને હોય છે. બેલેડમાં બીજા પાત્રો પણ આવે છે જે મુખ્યપાત્રના ભાવવિકાસમાં મદદ કરનારા અને ગૌણ હોય છે. 'જસમા ઓડણી' ના બેલેડમાં સિધ્ધરાજ જયસિંહનો ભાણેજ જસમાના ઘરની પૂછપરછ કરે છે તે જોઈએ તો -

સેતર સેડતા સેડુત, હો રાવજી !
દેખાડો જસમાં બાઈના ઓરડા, જસમા ઓડણી રે,
મું એ નાં જાણું બારોટ હો રાવજી !
હાજેરા જઈ ઘર પુસ, જસમા ઓડણી રે,
ગાયો ચારતા ગોવાળ, હો રાવજી ! .....

જસમાના ખોરડા વિશેની શોધમાં ભાણેજ એક પછી એક વ્યક્તિને પ્રશ્ન પૂછતો રહે છે અને તેને આવા ઉડાવ જવાબ મળતા રહે છે. અંતમાં તે જસમાનું ઘર શોધી કાઢે છે, પણ અહી બેલેડમાં મુખ્ય પાત્ર તરીકે ભાણેજ હાજર રહે છે. ઘટના પ્રધાન બેલેડમાં મુખ્ય પાત્ર આદિથી અંત સુધી કેન્દ્રસ્થાને રહે છે. એક થી વધારે ઘટનાઓવાળા મળતા બેલેડમાં પણ તેમાં જે મુખ્ય ઘટના હોય છે તેના કેન્દ્રસ્થાને એક જ પાત્ર હોય છે.

૯) પ્રસંગ કે પ્રસંગોની ઘટનાક્રમે જ રજૂઆત : -

સમાજજીવનમાં બનેલી કોઈ વિલક્ષણ ઘટનાને આધારે જ બેલેડ રચાયેલા હોય છે. આ ઘટના સમાજજીવનમાં જે ક્રમે બની હોય છે તે જ ક્રમે બેલેડમાં ગોઠવાઈ જાય છે ને ગવાય છે.

બેલેડમાં પણ કથા કે કથનના કેન્દ્રમાં એક તણખા જેવી ઘટના હોય છે. દાખલા તરીકે – 'વહુએ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડાં'– એક સામાન્ય વગોવણીના કારણે વહુનું બલિદાન લેવાય છે. કૂવાની પાળે મા – દિકરી ભેગા થઈ જાય છે ને દિકરીથી સાસરીમાં પડતા દુ:ખનો અણસાર માને કરી દેવાય છે. પાછળ સંતાઈને ઊભેલી નણંદ સાંભળી જાય છે. નણંદ સાસુને, સાસુ સસરાને, સસરા જેઠને અને જેઠ પરણ્યાને વહુએ મોટા ખોરડાની કરેલ વગોવણીની વાત જે ક્રમમાં બની છે તે જ રીતે ગોઠવાઈને ગવાય છે ઐતહાસિક તેમજ પૌરાણિક વિષયના બેલેડમાં પણ બનતી ઘટનાઓનો ક્રમ યથાવત જ જળવાય છે ને તે જ રીતે ગોઠવાઈને ગવાય છે. લોકકંઠે ગવાતા અને ઝીલાતા આ બેલેડમાં કથા અને કથનનું જ મહત્વ હોય છે. પૌરાણિક બેલેડમાં મૂળ ઘટના કે પ્રસંગ સાથે લોકકલ્પનાનું તત્ત્વ પણ ઉમેરાતુ જોવા મળે છે. આ કલ્પનાતત્ત્વ પણ મૂળકથા સાથે કથાનો જ એક ભાગ હોય તે રીતે ભળી જતો જોવા મળે છે.

૧૦) પાત્રો ગતિશીલ નહિ પણ સ્થિત (Static) હોય છે : –

લોકચિત્તમાં વહુ, સાસુ – સસરા, મા – બાપ, બહેન, ભાઈ, નણંદ ,પરણ્યો તેમના ગુણો અવગુણ યુક્ત સ્વભાવ વિશે ચોક્કસ ખ્યાલો હોય છે, અને એ જ પ્રમાણે આ પાત્રો બેલેડમાં ઉઠાવ પામતા હોય છે. વહુના મા – બાપ – ભાઈના પક્ષે નમતુ જ જોખવાનું આવતુ હોય .. વહુના સાસુ – સસરા – નણંદ જબરા જ હોય. વહુ સાથે તેમના ચોક્કસ પ્રકારના વર્તન હોય પરણ્યો વહુને ચાહતો હોવા છતાં તેનો પક્ષ લઈ ન શકે, પત્ની માટે પરિવાર સામે વિદ્રોહ ન કરી શકે પરિણામે સહન કરવાનું વહુને જ આવે. આવી સમાન લાક્ષણિકતા ધરાવતા પાત્રો દરેક બેલેડ માં જોવા મળે. ઘટના કે પ્રસંગને અનુરૂપ પાત્રના વ્યક્તિત્વનો થતો વિકાસ અહીં હોતો જ નથી. આ દ્દષ્ટિએ પાત્રાલેખન સ્થિત હોય છે, ગતિશીલ નહિ.

૧૧) મોટાભાગે ઉપદેશ વિના એકાએક અંત :-

બેલેડ મોટા ભાગે ઉપદેશ માટે રચાતા જોવા મળતા નથી છતાં કયારેક કયારેક બોધ સૂચવાઈ જાય છે. બેલેડનો અંત એકાએક જ આવી જાય છે. અપવાદરૂપે કેટલાક બેલેડના અંતમાં ઉપદેશ જોવા મળે છે. પૌરાણિક કથાવસ્તુવાળુ 'સોના જડી રૂપા દડો રે, રોમ રમવા રે જયાતા' બેલેડમાં આડકતરી રીતે બોધ સૂચવાયો છે. અહી સીતા ધરતીમાં સમાઈ જાય છે તે ઘટના છે. ધરતીમાં ઉતરી રહેલા સીતાજી કહે છે -

'ચોટલો ઊખડયો ન ડાભ હસ્યો, સીતા ભોંયરામાં સમાણાં
દાતેડા હરી ડાભડો નાં વાઢશો, સીતાનાં શરીબ સોલાશી.'

ધરતીમાં ઊતરી રહેલા સીતાનો ચોટલો બહાર રહી જાય છે ને તેનો દાભ થાય છે. દાભડો આથી પવિત્ર ગણાય છે. દાતરડાથી દાભ વઢાય તો ધરતીની અંદર રહેલ સીતાને પીડા થાય માટે જ દાતરડાથી દાભડો વાઢવાનો સામાજિક નિષેધ છે.

કેટલાક સામાજિક બેલેડમાં પણ આડકતરો બોધ સૂચવાઈ જાય છે. ગામના મોભાદાર કુટુંબની વહુ નજીવા કારણ કર રિસાઈને વિગર ચાલી જાય ઘરની દરેક વ્યક્તિ તેને મનાવવા જાય અને છતાં ન આવે તો અંતિમ ઉપાય તરીકે પતિ જ કરે છે તેનો સિવાય બીજો કોઈ જ વિકલ્પ તેની પાસે રહેતો જ નથી. 'રીસામણાં માં જિદ્દી પત્નીની શાન કઈ રીતે ઠેકાણે લવાય છે તે સૂચિત થયું છે.

ચોથું મનામણ જાય રે, સ્વામીજી આવ્યા તેડવા; મોરા રાજ !
ચાલો મોંટાની વહુ દોર; મોટોનાં ઘર આપણાં; મોરા રાજ !
દીધી છે સોટીઓ દશ વીશ; આગળ થઈ વઉ ચાલિયાં; મોરા રાજ !

પુત્રવધુ પરના અત્યાચારો એ ઘણાં સામાજિક બેલેડનાં વિષય બન્યાં છે પણ પુત્રવધુની અતિશય જિદ્દને કારણે નાછૂટકે

પતિએ પત્નીને મારવી પડે છે. આડકતરો બોધ બેલેડના અંતમાં આ રીતે સૂચવાતો હોય છે. સામાજિક કથાવસ્તુવાળા બેલેડ -

‘ભાઈ – બહેનની લીમડી’ નો અંત જોઈએ તો -

‘ એક જ ચેહમાં બેય દે’ન રે પામ્યાં,
ભાઈબેન ભેળાં બળી મૂવાં રે રામ.”

બાળપણમાં જ માતા – પિતાને ગુમાવી ચૂકેલા ભાઈ – બહેન અનેક કષ્ટો વેઠી મોટા થયા. બહેનને પરણાવી ભાઈ પરદેશ ચાલ્યો ગયો. બહેનના મહેંણા ભાંગવા વર્ષો પછી ભાઈ બહેનની સાસરીમાં પહોંચે તે પહેલા જ નાગ કરડતાં બહેનનું મૃત્યુ થઈ ગયું હોય છે. બહેનની સળગતી ચિતામાં ભાઈ પોતાની સાથે લાવેલ મામેરાની સામગ્રી હોમી દઈ પોતે પણ કૂદી પડે છે અહી બેલેડ પૂરુ થાય છે.

આમ બેલેડનો અંત એકાએક આવે છે. મોટા ભાગના બેલેડનો અંત કરૂણ જોવા મળે છે.

સંદર્ભ : –

1. “The term was suggested by William John Thomas in 1846 …… to designate the study of traditions, customs and superstitions current among the common people in civilized countries” – Chambers Encyclopedia (London), First Edition, Vol V P. 762
2. Darson, Richard M, “Folklore on Folklife; The Uni of Chicago press, 1973, P. 2
3. Encyclopedia Britanica , ‘Vol – IV, 1768, P. 516
4. “The study of Folklore ‘Ed.Alan Dundes. Prentice Hall Inc, London etc; 1965, P.34 – 42, ‘Folklore and the student of literature’ એ લેખ. ‘Folklore is the material that is handed by tradition either by word of mouth or by custom and practice:
5. ‘ઋગ્વેદ’, ૧૦ મું મંડલ, ૯૦ મું સૂક્ત, ૧૪ મો શ્લોક
6. ભગવદ્ગોમંડલ, ભાગ - ૮ , દ્વિતિય પુર્નમુદ્રણ ૨૦૦૭, પૃ – ૭૮૨૭
7. જાની કનુભાઈ, “લોકવાણમય” પ્રથમ આવૃતિ, સૌરાષ્ટ્ર યુ.નિ, રાજકોટ પૃ – ૨ – ૩
8. એજન, પૃ – ૪.
9. વેદ નરેશ, ‘લોકવિદ્યા અને લોકસાહિત્ય (તત્કાલે અને આજે)’, પ્રથમ આવૃતિ, ૨૦૧૦, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ – ૧૦.
10. પટેલ, અમૃત, ‘ચંપાની કળીઓમાં કસ્તુરી (લોકગીત સ્વરૂપ અને પ્રકાર)’, પ્રથમ આવૃતિ ૧૯૯૨, અમૃત પટેલ, મહેસાણા, પૃ – ૪૪
11. પલાણ, નરોત્તમ અને તેરૈયા, પ્રભાશંકર, ‘લોકસાહિત્ય (ગુજરાતી લોકગીતો)’ પ્રથમ આવૃતિ ૧૯૮૧, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ, પૃ – ૨
12. તંત્રી, પરમાર, જયમલ્લ, ‘ઊર્મિ નવરચના, વર્ષ ૫૦, સપ્ટેમ્બર ૧૯૮૦, અંક - ૬, બાઈન્ડીગ અંક ૧ થી ૨૨, સળંગ અંક ૫૯૪, પૃ – ૩૨૨ – ૩૨૭, સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી, વડોદરા

પ્રકરણ : ૨

સામાજિક કથાગીતો , ઐતિહાસિક કથાગીતો, પૌરાણિક કથાગીતો

સમાજના દરેક પાસાને સ્પર્શતા વિષયો કથાગીતોમાં મળે છે. સામાજિક, ઐતિહાસિક, પૌરાણિક, દંતકથનાત્મક, કલ્પનાત્મક, અંધશ્રધ્ધાવાળા, પ્રણયવિષયક વગેરે વિષયોમાં કથાગીતોને વર્ગીકૃત કરીને તેનો અભ્યાસ પણ કરવામાં આવ્યો છે. જો કે આ બધામાં અંતે તો સમાજનું જ ચિત્ર મળતું જોવા મળે છે. અહી સામાજિક, ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક આ ત્રણ વિષયોને ધ્યાનમાં રાખીને કથાગીતોનો અભ્યાસ કરી તેનો કોશ તૈયાર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

રીસર્ચ પ્રોજેક્ટ અંતર્ગત મે તૈયાર કરેલ કથાગીતકોશમાંથી ઉદાહરણરૂપે કેટલાક કથાગીતો અહી લીધા છે.

સામાજિક કથાગીતો

बाह्य विगत : –

शीर्षक : रेंटुडो गाजे

आरंभनी पंक्तिओ :-

सासु वणे ने वउ कांते रे,
मारो रेंटुडो गाजे.
वउं रे वउ ! मने सुतर देखाडो;
सुतरनी वणावी साडी रे;
मारो रेंटुडो गाजे.

अंतनी पंक्तिओ :-

बाइजीने छेडे ठीकरी रे;
रोशे एनी दीकरी रे;
मारो रेंटुडो गाजे
बाइजीने जोशे सुतर रे,
रोशे एनो पुतर रे;
मारो रेंटुडो गाजे

कुल पंक्ति संख्या : – **१०**

सारांश : – सासु अने वहु ऐक साथे सुतर कांते छे. ऐ सुतरनी साडी तैयार करे छे. सासु वहु पासे अे साडी जोवा मांगे छे. पण वहु अे साडीने फाडी नाखी तेना टुकडा करी तेने बाणीने तेनी तैयार थयेल राखने उकरडे नाखी दीधी तेम सासुने जणावे छे. सासु ते उकरडो जोवानी इच्छा दर्शावता वहु उकरडामां तैयार थयेल खातरने पोतानी दरिया पासेनी वाडीमां नाखी दीधुं तेम वहु कहे छे. तो सासु दरियो जोवानी इच्छा व्यक्त करतां वहु सासुने दरिये लई जई सासुने डुबाडीने मारी नांखे छे. सासुने मारवानो अफसोस वहुने नथी पण आ मृत्युथी तेनी दीकरी अने दीकरो (पोतानो पति) रडशे तेम तेनुं कहेवुं छे. वहुना दरेक काममां दखल करती सासुने मारी नाखीने वहु कायमनो छूटकारो मेणवे छे. आ समयनी माथाभारे वहुनो अहीं परिचय थाय छे.

कथागीतनो स्तोत्र :- गुजरात लोकसाहित्यमाणा , मणको दसमो

पृष्ठक्रम :- **२८६ , २८७**

आवृति :- प्रथम आवृति **१९६८**

संपादक : - गुजरात लोकसाहित्य समिति , श्री वसंत जोधाणी

माहितीदाता : - …………

बाह्य विगत : –

पाठान्तर

आरंभनी पंक्तिओ :

रणझण रणझण रेंटियो वागे,
सासु जाणे वहु कांतशे रे; मारी वहु रे समाणी,
वहु रे वउ, मने सुतर देखाडो;
सुतर सुतरियाने घेर रे; मारी बाई रे समाणी.

अंतनी पंक्तिओ :

आगण बाईजी ने पाछण वउजी,
दरियो ओपवा जाय रे; मारी सही रे समाणी.
बाईजी बूडयां, ने साडला तरे छे,
जुअे जगतना लोको रे; बाईजी झारी शोधे छे.

कुल पंक्ति संख्या : – **१०**

सारांश : – वहु जे रेंटियो कांतशे अेवो सासुनो आदेश होय छे. सासु वहु पासे सुतर जोवा मांगता वहु ते सुतर वेंची दीधानी वात करे छे. तेथी सासु वहु पासे पैसा जोवानी मांगणी करतां वहु तेनी झारी लावी होवानी वात करे छे. सासु – वहु वच्चेना आ संवादमां झारीना कटका थई गया; कटका वाडामां नाखी दीधां; वाडो बणी गई; बणी गयेली वाडोनी राख दरियामां नाखी दीधानी वात उपजावी काढे छे. सासुनी जीद् ने कारणे सासु – वहु दरिये जाय छे. वहु आगण चालती सासुने दरियामां धकेली दई मारी नाखे छे. डूबी गयेली सासुनो दरियाना पाणी पर तरी रहेलो साडलो बतावीने वहु लोकोने तेनी सासु झारी शोधवाने कारणे मरी गयानी वात उपजावे छे. कजियाणी सासुनो पोताना जीवनमांथी कांटो केवी रीते काढे छे ते वहुनी क्रियामां तेनी कुनेह छती थाय छे.

कथागीतनो स्तोत्र :- गुजराती लोकसाहित्यमाणा , मणको दसमो

पृष्ठक्रम :- **२८७ , २८८**

आवृति :- प्रथम आवृति **१९६८**

संपादक : - गुजरात लोकसाहित्य समिति , श्री वसंत जोधाणी

माहितीदाता : - …………

बाह्य विगत : –

शीर्षक : वणझारा वालम लोल

आरंभनी पंक्तिओ :

नायक रे सौ चाल्यां परदेश;
आपणे घेर बेसी शुं करशुं ? वणझारा वालम लोल
गोरी रे, सौनी गांठे छे गरथ,
आपणे गांठे नथी अेक दोकडो; वणझारा वालम लोल

अंतनी पंक्तिओ :

बण्या रे भाभी वगडा मोझार,
अमे रे आविया ने वीरा त्यां रिया; वणझारा वालम लोल.
ससरा ! रे तारुं जाजो नख्खोद,
साते भव रेजो वांझिया; वणझारा वालम लोल

कुल पंक्ति संख्या : – **२७**

सारांश : – सासरियामं ससरा , जेठ, दियर पोठो लईने परदेश वेपार करवा नीकणे छे. पण वचला दीकरा पासे मूडी नथी. तेनी पत्नी पोतानां घरेणां वेची पैसानी व्यवस्था करी पतिने मोकले छे. वेपार करीने जेठ, ससरा , दियर पाछा आवे छे. ते स्त्री पोतानो पति केम न आव्यो अेम पूछता जेठ, ससरा उडाउ जवाब आपे छे अंते स्त्रीनो दियर कहे छे के रस्तामां आवता आराम करी रहेला तेना पतिने साप करडतां ते मृत्यु पाम्यो छे. पतिना मृत्युना समाचार सांभणी हतप्रत बनेली परणीता सासरियाने शाप आपे छे.

कथागीतनो स्तोत्र :- गुजराती लोकसाहित्यमाणा ; मणको - **६**

पृष्ठक्रम :- **१२६ , १२७ , १२८**

आवृति :- प्रथम आवृति **१९६७**

संपादक : - गुजरात लोकसाहित्य समिति

माहितीदाता : - …………

बाह्य विगत : –

पाठान्तर

आरंभनी पंक्तिओ :

सौ ते चाल्यां वेपारे, वणझारा वालम लोल.
तमे केम बेठा घेर ! टांडाना ठाकप।, वणझारा वालम लोल.
सौने गांठे गरथ छे, सोनल जाडेजी रे,
अमे निर्धनियां न पूगीअे, सोनल जाडेजी रे.

अंतनी पंक्तिओ :

सासरियामां सुख नहि, वणझारा वालम लोल.
पियरिये नहि मा ने बाप रे, वणझारा वालम लोल.
आवुं छुं वालम आंबवा, वणझारा वालम लोल.
हुलावी कम्मरमां कटार रे, वणझारा वालम लोल.

कुल पंक्ति संख्या : – **१४**

सारांश : – पति आवतो नथी अने वेपार करवा गयेल परिवारना बधा पुरुषो आवी जाय छे. आथी, हताश थयेली स्त्री जातने कोसे छे पियरमां माता – पिता न होवाथी अे रीते ओशियाणी आ स्त्रीने सासरीमां पण सुख नथी तेथी पति मृत्यु पामता तेने जीवननो कोई अर्थ लागतो नथी. पति पासे पहोंचवा ते पोते कटार पेटमां खोसी आत्महत्या करे छे.

कथागीतनो स्तोत्र :- गुजराती लोकसाहित्यमाणा , मणको - **६**

पृष्ठक्रम :- **१२८**

आवृति :- प्रथम आवृति **१९६७**

संपादक : - गुजराती लोकसाहित्य समिति

माहितीदाता : - ....

बाह्य विगत : –

शीर्षक : आइ रे ! मारा

आरंभनी पंक्तिओ :-

आइ रे ! मारा ससरानी पोठ
जवुं रे ! सासुडी घेर पूछवा. वणजारा होजी.
सासु रे ! मारां जाण सजाण,
तने रे ! आयांने नायक स्यां मेल्या, वणजार होजी.
आइ रे ! वहुवर घवांनी गुण
गणो फाटीने घऊं रण चढया, वणजार होजी.

अंतनी पंक्तिओ :-

आइ रे ! मारा भाणेजनी पोठ,
जवुं रे ! भाणेज घेर पूछवा, वणजारा होजी
भाणेज रे ! मारा जाण सजाण
तमे रे ! आयाने नायक च्यां मेल्या, वणजारा होजी.
वाइ रे ! मामी जांबूडी जार,
कैडयो रे ! मामी काणूडो नाग,
सोडंयो ताणी ने मामो सूइ रया, वणजारा होजी.

कुल पंक्ति संख्या : – **१२**

सारांश : -

स्त्रीनो पति परदेश गयेलो छे. पति साथेना बीजा साथीओ घेर पाछा आवे छे पण ते स्त्रीनो पति आवतो नथी. घरनी मर्यादा साचवती आ वहुवारु ससरा, जेठ , दियरने बदले सासु जेठाणी, देराणी ने पति विशे पूछपरछ करे छे. सौ कोइ तेना पतिना मरण ना समाचार घऊं, अडद अने चोखा रण चढया अेम कही आडकतरी रीते आपे छे. अंते ते स्त्री पोताना भाणेजने पोताना पति विशे पूछता भाणेज मामाना मृत्युना समाचार मामीने कहे छे.

कथागीतनो स्तोत्र :- गुजराती लोकसाहित्यमाणा – मणको पहेलो

पृष्ठक्रम :- **२५३ , २५४**

आवृति :- पहेली आवृति **१९५७**

संपादक : - गुजरात लोकसाहित्य समिति

माहितीदाता : - …………

बाह्य विगत : –

शीर्षक : टीलडी

आरंभनी पंक्तिओ :

चोडी कपाणे टीलडी रे लोल,
सेंथे पूर्यो छे सिंदोर रे;
छोडी पियरने बेनी हालियां रे लोल !
ओढी - कसुंबल बांधणी रे लोल,
चंपा पटारी जडी कोर रे ;
खोणे श्रीफण ने बेनी हालियां रे लोल !

अंतनी पंक्तिओ :

के" तो ओणावुं तने पियरिये रे लोल,
के" तो काढुं तने घरनी बा"र रे;
आ रे घरमां तुं अणखामणी रे लोल !
मे"यरना सुख मारे शुं कामनां रे लोल !
सासरामां सणगी जाणे जाउं रे ;
झरझर करतां बेनी जणी गयां रे लोल !

कुल पंक्ति संख्या : – **१२**

सारांश : – युवतीनुं सासरे थी आणुं आवतां तेने तैयार करीने पियरमांथी वणावाय छे. सासरीमां जवा नीकणेली दीकरीने तेनी माता अने बेन सासरिया साथे मनमेणथी रहेवानी शीखामण आपे छे. पण सासरीमां आवेली युवतीने सासरियाना कपरा अनुभवो थाय छे. कंटाणेली युवती आ विशेनी फरियाद पतिने करतां पति तरफथी सहानुभूति मणवाने बदले तेने ज दोषित ठेरवे छे अने पियरमां चाल्या जवानुं कहेता ज ते युवती सणगी जईने पोताना प्राण त्यजी दे छे.

कथागीतनो स्तोत्र :- गुजराती लोकसाहित्यमाणा , मणको नवमो

पृष्ठक्रम :- **२१ – २२ – २३**

आवृति :- प्रथम आवृति **१९६८**

संपादक : - गुजरात लोकसाहित्य समिति

माहितीदाता : - …………

बाह्य विगत : –

शीर्षक : वचली कोठीनां घऊं

आरंभनी पंक्तिओ :-

वचली कोठीनां घऊं काढयां रे, सुंदर शामणिया !
में तो झीणेरा दणाव्या रे, सुंदर शामणिया !
हुं तो वाणिडानी हाटे हाली रे, सुंदर शामणिया !
हुं तो घी ने गोण लावी रे, सुंदर शामणिया !

अंतनी पंक्तिओ :-

बेनी सोयला, च्यांथी दोयला रे, सुंदर शामणिया !
वीराअे पाणे चडी पोक मेली रे, सुंदर शामणिया !
मारी हती तेवी बेनी लावो रे, सुंदर शामणिया !
तारी हती तेवी बेन च्यांथी रे, सुंदर शामणिया !

कुल पंक्ति संख्या : – **३७**

सारांश : -

घरनी वहुअे वचली कोठीमांथी घी काढी तेने झीणां दणी. वाणिया पासेथी घी, गोण लावी तेना लाडु बनाव्या. ते लाडुने कोरी गागरमां मूकीने ते लईने पाणी भरवा जाय छे. पाणे बेसीने लाडु खाती भाभीने नानो दियर जोई जाय छे. वहुअे चोरीने लाडु खाधानी वात घरमां वहेती थाय छे. आ वात ससराअे गामने चोरे करी, वहुना पियरना ढाढीअे चोरीनी वात सांभणी अने वहुना भाई सुधी आ चोरीनी वात पहोंचे छे. वहुनो भाई बेने पियरनुं नाक वाढयुं अेम जाणी बेनने मारी नाखे छे. मरी गयेली बहेन पाछण भाई आक्रंद करे छे.

कथागीतनो स्तोत्र :- गुजराती लोकसाहित्यमाणा – मणको पहेलो

पृष्ठक्रम :- **२३५, २३६**

आवृति :- पहेली आवृति **१९५७**

संपादक : - गुजरात लोकसाहित्य समिति

माहितीदाता : - …………

बाह्य विगत : –

शीर्षक : कूवलियामां उतार्या

आरंभनी पंक्तिओ :

में तो पाली भरीने घउं लावी,
वाला तारी वाटडी हुं जोती" ती.
में तो ऊभीअे ऊभीअे भैडा ... वाला.
में तो तेनो ते शेरो शेक्यो...... वाला.

अंतनी पंक्तिओ :

जेठे जेठाणीने संभणाव्यां रे ...... वाला.
जेठाणीअे परण्याने संभणाव्यां रे ..... वाला.
परण्ये ऊंडा कूवलिया खोदाव्या रे ..... वाला
परण्ये कूवलियामां ऊतार्या .... वाला.

कुल पंक्ति संख्या : – **१४**

सारांश : -

धरती पुत्रवधू घरनी व्यक्तिओथी छूपाईने शीरो बनावीने खाई जाय छे. नानो दियर आ जोई जाय छे अने आ वात सासु – ससरा जेठ – जेठाणी पासेथी परण्या सुधी पहोंचे छे. पोतानी पत्नीना आ कृत्यनी सजा रुपे तात्कालिक कूवो खोदावीने पत्नीने तेमां उतारे छे.

कथागीतनो स्तोत्र :- गुजराती लोकसाहित्यमाणा – मणको पहेलो

पृष्ठक्रम :- **१६०**

आवृति :- पहेली आवृति **१९५७**

संपादक : - गुजरात लोकसाहित्य समिति

माहितीदाता : - ....

बाह्य विगत : –

शीर्षक : दीकरीने सजा

आरंभनी पंक्तिओ :

ऐक सूपडुं भरीने घऊं काढया जो, अेने झाटकी झाटकी दणाव्या जो,
ऐना सात ज लाडु वाण्या जो, में तो गोदडीना पडमां घाल्या जो;
अेक सूपडुं भरीने घऊं काढया जो.
पेला नाना दियरिये भाणया जो, दियरे सासुने संभणाव्युं जो,
सासुने ससराने संभणाव्युं जो, ससराअे कोरा कागण लखिया जो;
अेक सूपडुं भरीने घऊं काढया जो.

अंतनी पंक्तिओ :

बापु घोडे चडीने आव्या जो, अेणे ऊंडा कूवा खोदाव्या जो,
मांय दीकरीने पधराव्यां जो, उपर सूंडलो भरी साथ नाख्या जो;
अेक सूपडुं भरीने घऊं काढया जो.
उपर डालुं भरी वीछी नाख्या जो, उपर गाडुं भरी कांटा नाख्या जो,
सापने बापा कही बोलावजो जो, कांटाने काका कही बोलावजो जो;
अेक सूपडुं भरीने घऊं काढया जो.

कुल पंक्ति संख्या : – **४**

सारांश : - घरनी वहुअे अेक सूपडु भरीने घऊं काढी तेने दबावीने तेना सात लाडु बनाव्या. आ लाडुने वहुअे गोदडीना पडमां संताडी दीधा. नाना दियरे आ जोई लीधु ने पोताना माताने (वहुनी सासुने) आ वात करी सासु द्वारा ससराअे वात जाणता ज वहुना पियरमां कागण लख्यो.

दीकरीना आ कृत्यनी जाण थतां ज मारने घोडे दीकरीना सासरीमां आव्या. ऊंडो कूवो खोदावी तेमां पोतानी दिकरीने उतारी. त्यार पछी तेमां सूंडलो भरी साप मोटो टोपलो भरीने वींछी नाख्या ने छेल्ले गाडु भरीने कांदा नाख्या. आटलुं कर्या पछी सापने पिताने कांटाने काका तरीके स्वीकारी लेवानुं पिता पोतानी दीकरीने कहे छे. वहुनी अेक मात्र भूल तेनो जीव ले छे ते करूणता अहीं आलेखाई छे.

कथागीतनो स्तोत्र :- गुजरात लोकसाहित्यमाणा; मणको दसमो

पृष्ठक्रम :- **१३२**

आवृति :- प्रथम आवृति **१९६८**

संपादक : - गुजरात राज्य लोकसाहित्य समिति

माहितीदाता : - …………

बाह्य विगत : –

शीर्षक : कपरां सासरियामां जीववुं

आरंभनी पंक्तिओ :

मा ने दीकरी पाणीडां संचर्या रे लोल,
कहो दीकरी ! सुखदु:खनी वात जो;
सुखना दहाडा तो माता, वही गया रे लोल,
उग्या छे कांई दु:ख केरां झाड जो;
कपरां सासरीआमां जीववुं रे लोल.

अंतनी पंक्तिओ :

माताअे लई पिताने संभणावियां रे लोल,
बहेनीने पायो छे सोमल खार जो; कपरां
पिताअे लई वीराने संभणावियां रे लोल,
बहेनीने पायो छे सोमल खार जो; कपरां

कुल पंक्ति संख्या : – **१७**

सारांश : – माता अने दिकरी साथे पाणी भरवा नीकणे छे. माता दिकरीने सुखदु:खनी वात पूछतां ज दिकरी पोतानी सासरीना दु:खनी वात मोधमताथी जणावी दे छे. दिकरीनी नणंद आ सांभणी जाय छे अने वहुअे करेल मोटाघरना वगोवणानी वात घरमां फरती फरती परण्या पासे आवे छे. उश्केरायेलो परण्यो सोमलधारनी शोधमां नीकणी पडे छे. सुरतमां तो नहि पण भरूचमांथी मणेल सोमखार लावीने, तेने वाटीने वाडका भराय छे. वहु पासे बे ज रस्ता छे कांतो झेर पीवुं अथवा तो नाक वढाववुं अने वहु पतिथी अवणी फरी सोमलखार पी जईने हंमेशने माटे सूई जाय छे. वहुनी बहेनने आ घटनानी जाण थतां ज ते पोतानी माताने जणावे छे. माता पोताना पतिने अने पिता पोताना पुत्रने आ समाचार आपे छे. सासरीमां वहुने नजीवी घटनाने मोटु रुप आपी मारी नंखाय छे पण तेमना पियरपक्षना सभ्यो आ समाचार सांभणी लाचार बनीने मात्र रही जाय छे.

कथागीतनो स्तोत्र :- गुजराती लोकसाहित्यमाणा, मणको दसमो

पृष्ठक्रम :- **४२**

आवृति :- प्रथम आवृति **१९६८**

संपादक : - गुजरात लोकसाहित्य समिति

माहितीदाता : - …………

बाह्य विगत : –

शीर्षक : बेडां नंदवाणां

आरंभनी पंक्तिओ :

कूवा कांठे रे काणमींढ कांकरी;
वणतां वागी ठेस, बेडां मारां नंदवाणां.
चोरे बेठा रे बे”नी मारा सासरा;
केम करी घरमां जा”श बेडां मारां नंदवाणा

अंतनी पंक्तिओ :

छठ्ठो सोटो रे, बे”नी मने सबोडियो,
सांभर्या सहियर साथ, बेडां मारां नंदवाणा.
सातमो सोटो रे, बेनी मने सबोडियो;
जीवडो गयो आकाश, बेडां मारां नंदवाणा.

कुल पंक्ति संख्या : – **१२**

सारांश : - कूवे पाणी भरवा गयेली वहुने कूवाकांठानी काणमींढ कांकरी पगे वागता तेना बेडां नंदवाई जाय छे. नंदवायेला बेडां साथे घरे केवी रीते जवुं ते प्रश्न वहुना मनमां आवे छे. ते तेनी बेन (सखी) ने कहे छे के पोते ससरानी लांबी लाज काढीने जशे. ससरा पासेथी पसार थईने घरमां गयेली वहुने सासु मोडु थवानुं कारण पूछता ज नंदवायेला घडानी वातनो घटस्फोट थाय छे. घरनी पछवाडे उगेली लींबडीने वाढीने सोटी तैयार करवामां आवे छे अने तेनाथी वहुने फटकाराय छे. शरीर पर पडतां दरेक फटकाअे वहुने तेना पियरिया याद आवे छे. सातमा फटकाअे वहुनो जीव चाल्यो जाय छे.

कथागीतनो स्तोत्र :- गुजराती लोकसाहित्यमाणा, मणको दसमो

पृष्ठक्रम :- **५१**

आवृति :- प्रथम आवृति **१९६८**

संपादक : - गुजरात राज्य लोकसाहित्य समिति

माहितीदाता : - …………

बाह्य विगत : –

शीर्षक : नानी शोक्य

आरंभनी पंक्तिओ :-

मा ! मारी शोक्य आव्यां परुणलां,
मा ! शां शां भोजन दऊं रे; नानी शोक्यने रे,
दीकरी ! बार महिनानो बावटो,
दीकरी ! छ महिनानी छाश रे; नानी शोक्यने रे.

अंतनी पंक्तिओ :-

मा ! चुले ते कंसार खदखदे,
मा ! खाईने रडवा जाउं रे ; नानी शोक्यने रे,
मा ! छाती समाणो घुंघटो,
मा ! मनमां मंगण गाऊं रे; नानी शोक्यने रे.

कुल पंक्ति संख्या : –

सारांश : -

स्त्रीना घरे महेमान बनीने शोक्य (पतिनी बीजी पत्नी) आवे छे. शोक्यनी महेमानगति कई रीते करवी ते विशे ते स्त्री पोतानी माताने पूछे छे. जवाबमां मा बार महिना जूनो बावटो खवडाववानुं कहे छे. बावटो खाता ज शोक्य मांदी पडे छे. माताअे तेनी सारवारना बतावेल उपायोने कारणे शोक्य मरी जाय छे. शोक्यनुं मृत्यु पोतानी दीकरीना हितमां होवाथी मा दीकरीने कंसार खाईने शोक्य पाछण रडवा जवानुं कहे छे. ते साथे छाती सुधी घुंघट काढीने रडवाना बदले मनमां मंगलगीतो दिकरी गाय छे. युक्तिपूर्वक शोक्यने मारी नाखीने पोतानो जीवनपथ सरण करवामां आवतो ते अहीं दर्शावायुं छे. अहीं "नानी शोक्य" शब्दनो प्रयोग थयो छे. पतिअे बीजा लग्न कर्या हशे अने ते जमवा आवी हशे के तरत ज तेने आ रीते मारी नाखवामां आवी हशे ते गर्भित रीते सूचित थयुं छे.

कथागीतनो स्तोत्र :- गुजराती लोकसाहित्यमाणा – मणको दसमो

पृष्ठक्रम :- **७**

आवृति :- प्रथम आवृति **१९६८**

संपादक : - गुजरात राज्य लोकसाहित्य समिति

माहितीदाता : - …………

बाह्य विगत : –

शीर्षक : मानीती शोक्य

आरंभनी पंक्तिओ :

मा ! मारी शोक तो मांदी पडी,
शुं ओसड करुं मानीती शोकने !
दीकरी ! आकडा – धूतरानुं मूण,
घसीने पाजो मानीती शोकने !

अंतनी पंक्तिओ :

मा ! मारी शोकने वणाववा जवुं,
केम करी जवुं मानीती शोकने !
दीकरी ! चूले खीचडी मेलजो,
खाईने जजो मानीती शोकने !

कुल पंक्ति संख्या : – **८**

सारांश : -

पतिने मानीती अेवी पोतानी शोक्य मांदी पडे छे, आथी पोतानी शोक्यनी सेवा - चाकरी कई रीते करवी ते माटे पोतानी माताने पूछता ते आकडा – धतूराना मूण घसीने पीवडाववानी सलाह आपे छे. शोक्य मरी जाय छे. पण तेना मृत्युनुं दुःख जरा पण नथी थयुं तेवी क्रियाओ स्त्रीनी रहे छे.

कथागीतनो स्तोत्र :- गुजराती लोकसाहित्यमाणा – मणको पहेलो

पृष्ठक्रम :- **१५९**

आवृति :- पहेली आवृति **१९५७**

संपादक : - गुजरात लोकसाहित्य समिति

माहितीदाता : - ....

बाह्य विगत : –

शीर्षक : वखडां

आरंभनी पंक्तिओ :-

सरखी ते सहियारो पाणीलां संचर्या रे लोल.
पहेलुं ते बेडुं रे, रुमझुम लावियां रे लोल,
बीजे ते बेडे रे, बेनीने लागी वार रे लोल.
रासडी ना पहोंचे, अेनो घडूलो ना डूबे,
कूवाने कांठे रे, वाणा वही गयां रे लोल.

अंतनी पंक्तिओ :-

अगर ने चंदननां लाकडां वढावजो रे लोल,
सामी ते परसाणे बेनीनां पोढण कर्यां रे लोल.
नदीनी तीरे रे बेनीनी चेहो सीडी रे लोल,
धूमाडा नीकणे रे अबील गुलालना रे लोल.

कुल पंक्ति संख्या : – **१९**

सारांश : -

सरखी सहियरोनी साथे पाणी भरवा गयेली युवती पहेलुं बेडुं तो समयसर लईने आवे छे. बीजा फेरे कूवामां रास न पहोंचता बेडु भराता वार लागता आवता मोडु थाय छे. आथी डरी गयेली ते युवती काकानी वाडीमां थयेल वखना छोडवा लई आवी तेनुं झेर काढी तेना प्याला भरे छे. चोथो प्यालो पीता ज ते युवतीनो जीव नीकणी जाय छे. घरनो मोभो साचववा माटे दीकरी वख घोणी जाय छे. तेथी चंदनना लाकडे बाणवानो निर्णय लेवाय छे. कुंवारी दीकरी मरी होवाथी घरमांथी नहीं पण बीजा घरमांथी वणावाय छे. नदी किनारे सणगती तेनी चितामांथी जाणे अबील - गुलालनी सेर रुपे धुमाडो नीकणे छे. नानकडी घटना मोटु स्वरुप लई ले अने पोताना घरनी आबरु सामे आंगणी थाय ते पहेलां ज दिकरी दुनियामांथी चाली जाय छे.

कथागीतनो स्तोत्र :- गुजराती लोकसाहित्यमाणा – मणको दसमो

पृष्ठक्रम :- **४१**

आवृति :- प्रथम आवृति **१९६८**

संपादक : - गुजरात लोकसाहित्य समिति

माहितीदाता : - …………

बाह्य विगत : –

पाठान्तर

आरंभनी पंक्तिओ :-

सरखी ने सहियरो पाणीलां संचरी रे,
पहेलुं ने बेडुं रे रमझम लावियां रे.
बीजे ने बेडे वारो लागियो रे,
आवडीने वारो रे बेनने केम लागी रे.

अंतनी पंक्तिओ :-

चोथे ने पियाले बेनने लेरो आवे रे.
पांचमे ने पियाले जीवडो जतो रह्यो रे.
अंदननां चंदननां लाकडां वढावियां रे,
रेवानी तीरे रे बेननी चेयो सींकी रे.

कुल पंक्ति संख्या : – **१९**

सारांश : -

सरखी सहियरो साथे बेन (घरनी दीकरी) पाणी भरवा जाय छे. पहेलुं बेडुं तो ते भरी लावे छे पण बीजा बेडे वार लागता ते विशे घरमां पूछपरछ थाय छे. पाणी भरवा गयेली बेन हाथपग धोवा बेसी जता तेने वार लागी तेवुं ते जणावे छे. पण कोई मानवा तैयार नथी. काकाना वाडामां उगेला झेरना झाडने सोनानी कोदाणीथी कोदी लवाय छे. सोनाना पथ्थरथी वाटवामां आवे छे. रेशमी रूमालथी झेरने गाणवामां आवे छे. अने आ झेर बेनने अपाय छे पांचमां प्याले बेननो जीव जतो रहे छे. रेवा नदीना किनारे चंदनना लाकडाथी तेने बाणवामां आवे छे.

कथागीतनो स्तोत्र :- गुजराती लोकसाहित्यमाणा – मणको पहेलो

पृष्ठक्रम :- **१८४ , १८५**

आवृति :- पहेली आवृति **१९५७**

संपादक : - गुजरात लोकसाहित्य समिति

माहितीदाता : - ....

बाह्य विगत : –

शीर्षक : मोरुलियो

आरंभनी पंक्तिओ :-

आणी तीरे राणी भरशे पाणी जो,
सामीने तीरे रे मोर टहुका केर.
राजानी राणी पाणीलां सांचरां,
भई रे मोरुलिया वेरलीओ खोदी आलो जो.
चांचे ने पांखे रे वेरीयो खोदियो.

अंतनी पंक्तिओ :-

घेला राजाजी, घेलडियुं शुं बोलो जो,
पालवडे नगटावेलो मोर केम मारियो ?
पियरनो पाडोशी रे मोर केम मारियो ?
मोर ने मोरलाने छेटां पडियां.

कुल पंक्ति संख्या : – **२९**

सारांश : -

पाणी भरवा गयेली राजानी राणीने मदद करवा मोरलो वीरडी खोदी आपे छे. वीरडीने गाणी आपे छे अने घडुलो भरी राणीने घडुलो चढाववामां मदद करे छे. आ घटना जोई गोवाणियो राजाने जईने वात करतां राजा राणीनी ना छतां मोरलाने मारी नाखी घरे लई आवे छे. राणी पासे ते रंधावे छे अने तेनी पोतानी थाणीमां पीरसावे छे. राजा राणीने पोतानी साथे जमवानुं कहे छे. पण राणी जमवा बेसती नथी. राजाने पोतानी भूल समजाता राणीने मनाववा माटे प्रयत्नो करे छे पण पोताना पियरना पडोशी मोरने मारी नाखीने जिंदगीभरना अंतर राजाओ सर्जी दीधा छे तेनुं दुःख राणी ने रहे छे.

कथागीतनो स्तोत्र :- गुजराती लोकसाहित्यमाणा – मणको पहेलो

पृष्ठक्रम :- **१७७ - १७८ - १७९**

आवृति :- पहेली आवृति **१९५७**

संपादक : - गुजरात लोकसाहित्य समिति

माहितीदाता : - ....

बाह्य विगत : –

शीर्षक : वावनी लोककथा

आरंभनी पंक्तिओ :-

बार बार वरसोनां वाणलां रे वायां,
के नणदल आव्यां परोणां जी रे.
उठो रे वहुवारु डांगेरो खांडो,
के नणदल आव्यां परोणां जी रे.

अंतनी पंक्तिओ :-

धनजी भगतडो ने मनजी मांडणियो,
अेनुं जजो नख्खोद !
दीचरो वहुवारु भोग आप्यो जी रे !
बारसें डोबरां ने तेरसे ढोरुलां,
तेमने तुं भोग आप्यो नीर – पाणी जी रे !
दीचरो – वहुवारु भोग आप्यो जी रे !

कुल पंक्ति संख्या : – **३४**

सारांश : -

बार वरसे महेमान बनीने नणद पोताना पियरमां आवे छे, जे घरनी पुत्रवधूने गमतुं नथी. सासुना कहेवाथी रसोई तो वहु करे छे. सासु – ससरा जमवा बेसे छे ने वहु पाणी भरवा जाय छे. बंने जमी ले छे छतां वहु पाणी भरीने आवती नथी. मोडा थवाना कारणमां सोणसो पनिहारीओना टोणामां हाथपग धोता वार लागी तेम जणावे छे. ससराना वधारे पडता वहेवारथी थाकेली वहु घरना झांपे ज वावडी खोदाववानुं कहे छे. बार वरस थवा छतां वावमां पाणी आवतुं नथी, नाणियेर अने कंकुथी दीकरो – वहु वावने वधावे छे अने तरत ज पाणी वावमां आववा मांडे छे. वहु वारंवार परण्याने पाछा वणवानुं कहे छे पण ते पाछो वणतो ज नथी. अने वावना पाणीमां दीकरा – वहुनो भोग लेवाइ जाय छे.

कथागीतनो स्तोत्र :- गुजराती लोकसाहित्यमाणा – मणको पहेलो

पृष्ठक्रम :- **१८२ , १८३ , १८४**

आवृति :- पहेली आवृति **१९५७**

संपादक : - गुजरात लोकसाहित्य समिति
माहितीदाता : - ....

बाह्य विगत : –

शीर्षक : जोगीनी जमात

आरंभनी पंक्तिओ :

आवी रे पेला जोगीनी जमात,
आवीने ऊतरी रे सामा वडो तणे हो जी रे.
जोगी रे तुं तो ऊभलो मारग मेल,
ऊभलोने वगाडे रे जोगी तारी रणेठरी हो जी रे.

अंतनी पंक्तिओ :

बण्यां रे मारां ढोलियोने ऊंघवा,
भाये ने साथ रे जोगी मने दले वस्यां हो जी रे....
आवी रे पेला जोगीनी जमात,
आवीने ऊतरी रे सामा वडो तणे रे हो जी रे ....

कुल पंक्ति संख्या : – **१२**

सारांश : -

राजानी राणी जोगीनी जमात पर मोही पडे छे अने ते तेमनी साथे जवा तैयार थाय छे. जोगी राणी ने सुख साह्यबी छोडीने पोतानी जीवनशैली अनुकूण नहीं आवे तेम कहीने रोके छे पण राणी मानती नथी.

कथागीतनो स्तोत्र :- गुजराती लोकसाहित्यमाणा – मणको पहेलो

पृष्ठक्रम :- **१४७** थी **१४८**

आवृति :- पहेली आवृंति, **१९५७**

संपादक : - गुजरात लोकसाहित्य समिति

माहितीदाता : - ....

बाह्य विगत : –

शीर्षक : गुर्जरी

आरंभनी पंक्तिओ :

रे गुजरान् परभाते उठयाने अेनेयोर रे ,
पूण घे"न वासरु दोयां रे, होजी ने , गुजरी.
गुजरान नंदा रे गुजो'रनी तुं लडकी हठीला घेरे,
परणां होजीने , गुजरी.

अंतनी पंक्तिओ :

रे गुजरान राखोनी भागोणे नाठां रे,
पूण पहाड फांटी नाख्या रे होजीने गुजरी.
रे गुजरान नाठी रे महीयरी गुजरी नार रे,
पूण सागर भेणां होय रे होजीने गुजरी.

कुल पंक्ति संख्या : – **७४**

सारांश : - गुर्जरी सजीधजी ने मही वेचवा जाय छे. रस्तामां उभेलो कानो गुर्जरी पासे दाण मागे छे. कान साथेना वादविवादथी गुर्जरीने घरे पहोंचता मोडु थाय छे. ससरा, सासु अने पति गुर्जरीने मोडु थवा पाछणनुं कारण पूछता दरेकने जवाब आपती वखते गुर्जरी काना द्वारा मंगायेला दाणनी घटना छूपावे छे.

अेक दिवस पाछली रातना वहेली उठेली गुर्जरी मही वलोववामां अेटली बधी मशगूल थई जाय छे के माथा परथी चूंदडी सरी पडे छे तेनो पण तेने ख्याल रहेतो नथी. अचानक तेना ससरा त्यांथी पसार थता सभान थयेली गुर्जरी शरमाई जाय छे. ससरा तेने उघाडे माथे जोई गया तेथी गुर्जरीने सखत आघात लागे छे, अने दहीं भरेला गोणामां कूदी पडता दहीं छाशनो अेटलो मोटो रेलो थाय छे के तेने रोकवा माटे गुर्जरो भेगा थाय छे पण ते रोकातो नथी. आ रेलो गुजरातमां थई अरबी समुद्रने मणे छे. जे महीसागर तरीके ओणखाई.

कथागीतनो स्तोत्र :- गुजराती लोकसाहित्यमाणा – मणको पहेलो

पृष्ठक्रम :- **१०४** थी **११०**

आवृति :- प्रथम आवृति **१९५७**

संपादक : - गुजरात लोकसाहित्य समिति

माहितीदाता : - ....

बाह्य विगत : –

शीर्षक : जोगीने आमंत्रण

आरंभनी पंक्तिओ :

सरोवरनी पाईणे मूवो जटाणो जोगी रे,
बेठो बेठो रे मूवो वोंसरी वगाणे रे,
वोंसणी हांभणी मारां मनणां मोई जेलां रे.
आटला जोगीमें भाभी ! कीयो जोगी सारो रे !

अंतनी पंक्तिओ :

तारे घेर आवुं, तारो पईणो रिसाई रे.
मारे घेर आवे जोगी ! जवरी घीयां तावुं रे.
तारे घेर आवुं, तारो पईणो रिसाई रे.
मारो पईणो तो जोगी ! चाकरी जेलो रे.

कुल पंक्ति संख्या : – **१२**

सारांश : - गाममां सरोवरना पाणे आवेली जोगीनी जमातना अेक जोगी पाछण अेक स्त्री प्रेममां पागल बने छे. ते स्त्री जोगीने पोतान घरे आववा आमंत्रण आपे छे त्यारे जोगी तेना घरे आववाथी ते स्त्रीनो पति रिसाई जशे तेम जवाब आपता स्त्री प्रत्युत्तरमां जोगीने स्पष्ट कही दे छे के तेनो पति परदेश गयेलो छे. पतिनी गेरहाजरीमां स्त्रीना अन्य पुरुष साथेना व्यभिचार सहजतामां तत्कालीन समाजनुं चित्र स्पष्ट थाय छे.

कथागीतनो स्तोत्र :- गुजराती लोकसाहित्यमाणा, मणको दसमो

पृष्ठक्रम :- **२३४ - २३५**

आवृति :- प्रथम आवृति **१९६८**

संपादक : - गुजराती लोकसाहित्य समिति

माहितीदाता : - ....

बाह्य विगत : –

शीर्षक : छप्पनियो

आरंभनी पंक्तिओ :

छप्पनिया तारी सालमां, वाण्यो शे काणो केर,
मावतरने विसारियां, चोकरियुं खोदवा जाय; छप्पनिया.
आखो दन माटी वे"वे ताण बब्बे आनानुं थाय,
चार दा"डे तो सरकल मापे ने अेक दन ऊडी जाय; छप्पनिया

अंतनी पंक्तिओ :

सरावण महिनो वरस्यो, हवे तो थयुं ठीक,
भादरने तो भैण भर्या, कांई लाया बणद ने बीज ; छप्पनिया.
जेम तेम करीने वाडियुं वावी, ठीक ठीक पाच्यो मोल,
पराणे वाडियुं पकवी, पाकतां पोंच्या चोर; छप्पनिया.

कुल पंक्ति संख्या : – **८**

सारांश : – विक्रम संवत **१९५६** मां भयानक दुष्काण पडता जीवता रहेवा माटे लोकोअे संघर्ष करवो पडयो. तेमना अस्तित्व माटेना संघर्षमां पण सरकारी कामोमां तेमनुं लोकोनुं शोषण ज थयुं. अनाज खावा माटे न रहयुं, ढोर ढांखर चार विना मरी गया. वर्षने अंते वरसाद आवता महामुश्केलीअे लोकोअे अनाज पकव्युं तो चोरो तेने चोरी गया.

कथागीतनो स्तोत्र :- गुजराती लोकसाहित्यमाणा, मणको - **६**

पृष्ठक्रम :- **२०८ - २०९**

आवृति :- प्रथम आवृति **१९६७**

संपादक : - गुजराती लोकसाहित्य समिति

माहितीदाता : - …………

बाह्य विगत : –

शीर्षक : पंखी रवरवे

आरंभनी पंक्तिओ :

पाटणमां पडयो रे दकाण,
पाणी वना रे पंखी रवरवे रे.
बाणा राजा पोढेरो जाग्य,
हे राणीओने सूतोमणां आवियां रे.

अंतनी पंक्तिओ :

खोदवा छे तणाव के वाव,
सिध्धराजे संदेशो मोकल्यो रे.
मोर पोकी गुर्जर देश,
हे पूछडुं रह्युं मेवाड देशमां रे.

कुल पंक्ति संख्या : – **२४**

सारांश : – पाटणमां दुकाण पडयो. राणीओने सपना आव्या. दूधमल भाणेजने दीवाने अजवाणे कागण लखीने बोलाववामां आवता भाणेज मोसाणमां मारते घोडे पहोंच्यो. मामाअे कूवा – तणाव खोदवा ओडोने कागण लखवानुं काम भाणेजने सोंप्युं. सवा लाख अने अडधो लाख ओडणोने पाटण आववानुं कहेण पहोच्युं. सिध्धराजनो संदेशो मणता ज तेओ पाटण जवा नीकण्या. हारबंध आवता आ ओडोमां ज्यारे पहेलो ओड गुर्जर देशमां पहोंच्यो त्यारे छेल्लो ओड मेवाडमां हतो.

कथागीतनो स्तोत्र :- लोकगुंजन

पृष्ठक्रम :- **५१ – ५२ – ५३**

आवृति :- प्रथम आवृति **१९८४**

संपादक : – पन्नालाल पटेल

माहितीदाता : - …………

बाह्य विगत : –

शीर्षक : मोरबीना राजा

आरंभनी पंक्तिओ :

आगण छे जीवणजी ठाकोर, पाछण छे मोरबीना
राजा.
घोडां पावा जाय ....
मोरबीनी वाणियण मच्छु पाणी जाय,
वाणियानी दिकरी महियर मोटी थाय.

अंतनी पंक्तिओ :

कहे रे वाणियण तारी काया केरां मूल,
तारी काया केरां मूल,
जावा द्यो जीवणजी ठाकोर, जावा द्यो मोरबीना राजा,
नथी करवां मूल ....
मारी काया केरां मूल तारुं राज आखुं डूल,
मारी काया केरां मूल तारुं राज आखुं डूल,

कुल पंक्ति संख्या : – **१०**

सारांश : – मोरबीना राजा जीवणजी ठाकुर मच्छु नदीए पाणी भरवा जती वाणियणने जोईने तेना पर मोहित थई जाय छे. वाणियणने विविध लालचो आपी ठाकुर तेने पोतानी करवा प्रयास करे छे. पण वाणियण तो राजानी तमाम लालचने ठुकरावी दे छे.

कथागीतनो स्तोत्र :- लोकरस

पृष्ठक्रम :- **१४२ - १४३**

आवृति :- प्रथम आवृति, **२००२**

संपादक : – रतिलाल सथवारा

माहितीदाता : - ....

बाह्य विगत : –

शीर्षक : सोना जेडी रुपा दडो

आरंभनी पंक्तिओ :

सोना जेडी रूपा दडो रे, रोंम रमवा ज्याता.
रमी – रमाडी न आवीया रे, माता अचमान द्योने.
अमणां तो नथी नवरई रे, सामा रसोडेथी ल्योन.
सांमां रसोडां ठम ठम रे ! माता अचमान द्योन

अंतनी पंक्तिओ :

धरती ओ माता मारी मावडी रे, मन मारग द्योंन.
धरती फाटी चीरी पडया रे, सीता भूईमां शंमाणां.
सीता न मोंथ चोटलो रे, तीना डाभ ज उग्या !

कुल पंक्ति संख्या : – **३७**

सारांश : – सीतात्यागना पौराणिक प्रसंगने लोकसमाजे पोताना रिवाजनी असर हेठण फेरवी नाख्युं छे. गेडी दडो रमीने थाकेला राम घरे आवी माता पासे खावानुं तेमज पीवा माटे पाणी मांगे छे. पण रसोडु ठंडु छे, पाणी भरायु नथी. सीतानी गेरहाजरीथी रामने पोताना कर्मफण विशे थयेला प्रश्ननी रजूआत ते माताने तेमज सीता समक्ष करे छे. सासु – वहुनो झघडो थतां सीता रिसाई गई छे. सहु सांभणे तेम सासुने संभणावती सीता आवी पहोंचे छे. राम माटे आ असहनीय छे. अने पति तरीके सीताने वनमां मूकी आववानो आदेश लक्ष्मणने करे छे. वनमां भूख, तरस, भय लागवा विशेनी प्रश्नोनी रजूआत लक्ष्मण समक्ष करे छे. लक्ष्मण सीताने आश्वासन आपी चाल्यो जाय छे. सीता धरतीने विनंती करतां धरती फाटे छे, तेमां सीता समाई जाय छे पण तेनो चोटलो बहार रही गयो छे. जे दाभ तरीके ऊगे छे.

कथागीतनो स्तोत्र :- मुं तो ढोले रमुं

पृष्ठक्रम :- **७४ - ७५**

आवृति :- द्वितिय आवृति, **२००९**

संपादक : – अमृत पटेल

माहितीदाता : – जोईतीबेन शंकरलाल भोंमोट (पटेल) ऊंमर – ८० वर्ष

बाह्य विगत : –

शीर्षक : सीता त्याग

आरंभनी पंक्तिओ :

सोना जेडीलो रूपा दडूलो रे, रोंम रमी घेर आया.
माता अमारी मावडी रे, अमने पांणीडां पोंव न !
अमणा ते हाथ नथी नवरे रे, हाथे ते पीवो.
अमणा ते हाथ नथी नवरा रे, सांमीं लांगेथी पीवो.

अंतनी पंक्तिओ :

धरती फाटी चीरा थई रे, सीता मांय समांणां.
घोडे चढी राजाजी गया रे, सीतोनो चोटलो झाल्यो.
चोटलो ऊखडयो न डाभ हस्यो, सीता भोंयमां समांणां.
दातेडा हरी डाभडो नां वाढशो, सीतानां शरीख सोलासी.

कुल पंक्ति संख्या : – ३८

सारांश : – गेडीदडो रमीने गेर आवेला राम माता पासे जमवानुं अने पीवा माटे पाणी मांगे छे. रसोडुं ठंडु छे, पाणी भरायुं नथी. सीतानी गेरहाजरीने कारणे आ बन्युं छे. रामने पोताना कर्मफण विशे प्रश्न थाय छे. आ विशे अजाण माता सीताजीने पूछवा कहे छे, लक्ष्मण सहेलीओ साथे रमी रहेली सीताने बोलाववा आवे छे ने सीताना मनमां फाण पडे छे. लाडका नणंद, दियर शत्रुनुं काम करे छे पोताना कर्मोनो वांक गणता राम लक्ष्मणने विकल्प आपे छे. कांतो ते सीताने पोतानी पासे राखे अथवा वनमां मूकी आवे. मा समान भाभीनो लक्ष्मण वनमां त्याग करे छे. सीताओ वनमां पडनार मुश्केलीओ विशे करेला दरेक प्रश्नना जवाब लक्ष्मण पासे छे. रामे सीतानो आ रीते त्याग कर्यो तेथी सीता धरतीमाता पोताने समावी ले तेवी विनंती करे छे. सीताने धरतीमां समाता जोईने त्यां घोडे चढीने आवी पहोंचेला राजाओ तेमने बहार खेंची काढवा प्रयत्न कर्यो ने मात्र सीतानो चोटलो ज बहार आव्यो अने दाभ राजानी सामे हस्यो. अहीं बोध छे के कोईओ दातरडांथी दाभ नवाढवो नहीं तो सीतानुं शरीर छोलाशे.

कथागीतनो स्तोत्र :- मुं तो ढोले रमुं

पृष्ठक्रम :- ७६ – ७७

आवृति :- द्वितिय आवृति २००९

संपादक : – अमृत पटेल

माहितीदाता : – मंगुबेन उमेदभाई वासण (पटेल) ऊंमर – ६४ वर्ष

बाह्य विगत : —

शीर्षक : लीला अे गिरधारी

आरंभनी पंक्तिओ :

मोंमां कंसे विवा आदर्या लीला अे गिरधारी.
कागण लाग्यो मोंमां कंसने हाथलीला अे गिरधारी.
'कागण देजो भोणाज्यांने हाथ" लीला अे गिरधारी.
कमणनो भारो ते लई वे'ला आवजो,
नके रेजो तमारे घेर' लीला अे गिरधारी.

अंतनी पंक्तिओ :

वा'ले मुंजनी वाणेली नथ्य, लीला अे गिरधारी.
भारे भीडयो कमणनी मांय, लीला अे गिरधारी.
वा'लो भारो ते लई घेर आवीया,
भारो नांस्यो मोंमां कंसने घेर, लीला अे गिरधारी.

कुल पंक्ति संख्या : — **१३**

सारांश : — कंस पोताना घरे योजायेला लग्न प्रसंगे भाणीया कृष्णने आमंत्रण आपे छे, ते साथे आवे त्यारे कमणनो भारो लईने आववानुं पण कहे छे. गेडीदडो रमता 'काणुधरा' मां पडी गयेला दडाने लेवा कृष्ण झंपलावे छे. कृष्ण लात मारी पाताण फोडी नागलोकमां जईने नागणीओनी विनंती छतां नागने जगाडावे छे, तेने हरावीने कमणना भारामां नांखीने ते भारो मामा कंसना आंगणामां जईने फेंके छे. नागदमननी मूणकथानो अंत अहीं बदलायो छे. भारा वच्चे नागने मूकवो अने कंसने आंगणे जई नाखवो अे वात मुख्य बनी जाय छे.

कथागीतनो स्तोत्र :- मुं तो ढोले रमुं

पृष्ठक्रम :- **७६ - ७७**

आवृति :- द्वितिय आवृति **२००९**

संपादक : — अमृत पटेल

माहितीदाता : — मंगुबेन उमेदभाई वासण (पटेल) उंमर — **६४** वर्ष

પ્રકરણ : ૩ :

નિષ્કર્ષ:

કથાગીતોમાં નિરૂપિત સમાજમાં વ્યક્તિ – વિશેષ તો પુત્રવધૂ અને દિકરી - કરતાં વધુ મહત્વ ઘર, કુટુંબની આબરૂ ને વધુ મહત્વ અપાતુ. સામાજિક વિષયના કથાગીતોમાં સાસુ – વહુ, નણંદ – ભોજાઈ, દિયર – ભોજાઈ, પતિ – પત્ની , પરણિતા - શોક્ય વચ્ચેના સંબંધોનું ચિત્ર મળે છે આ સંબંધોમાં સર્જાતી ગેરસમજો અથવા તો વ્યક્તિની દુર્વુત્તિ ને કારણે સર્જાતી કરુણતા આલેખાય છે. અતિ સામાન્ય કહી શકાય તેવી ભૂલ ને કારણે પુત્રવધૂ ને મારી નંખાતી, દિકરી આત્મહત્યા કરતી , અજ્ઞાનતા કે અંધશ્રધ્ધા થી પ્રેરાઈને માનવબલિ અપાતો. આ બધી ઘટનાઓ પાછળ મુખ્ય તો સમાજના સખત અનુશાસનયુક્ત વ્યવહાર જોઈ શકાય છે. ઘરની નબળી – ભીરુ વ્યક્તિ સાથે પણ આવો જ વ્યવહાર રહેતો, જે સમાજમાન્ય ગણાતું, આમાં કંઈક ખોટુ થઈ રહ્યું છે તેવી કોઈ કલ્પના જ તેઓ કરી ન શકતા. જો કે અપવાદરૂપે સ્ત્રીના વિદ્રોહી સ્વભાવ, અન્ય પુરુષ સાથેના અવૈધ સંબંધોનું પણ નિરૂપણ થયેલું છે. સામાજિક દરેક પાસા કથાગીતમાં વણાયેલા મળે છે.

રાસડા તરીકે જાણીતા ઐતિહાસિક કથાગીતોમાં ઇતિહાસ પ્રસિધ્ધ બહારવટિયાના પરાક્રમો, જરૂરિયાતમંદ લોકો માટેની તેમની ઋજુ સંવેદનાઓ – બહારવટિયાઓ દ્વારા તેમને કરાતી મદદ, આ બહારવટિયા સાથે રચાતા છળ - કપટ અને વીર ને છાજે તેવું તેમનું મૃત્યુ જેવી ઘટનાઓ મળે છે. વિધર્મીઓ દ્વારા સ્ત્રીઓના થયેલા અપહરણ, તેમને છોડાવા માટે કરવામાં આવેલા પ્રયત્નોના વિષયને લઈને પણ ઐતિહાસિક રાસડા રચાયા છે. ઐતિહાસિક રાસડાઓમાં પણ તત્કાલીન સમાજચિત્ર મળે છે. અતિ પ્રસિધ્ધ ભક્ત કવિ નરસિંહ મહેતાના જીવનના ચમત્કારોને વિષય બનાવીને લોકોએ કથાગીતમાં ગાયા છે, જે શ્રધ્ધાનો વિષય તરીકે આવે છે.

પૌરાણિક કથાગીતોમાં પૌરાણિક કથાઘટકની વધુ નજીક મૂકી શકાય તેવા કથાગીતો મળે છે, આ ઉપરાંત પૌરાણિક વિષયમાં લોકકલ્પના ઉમેરાઈ હોય તેવા કથાઘટકો પણ મળે છે. આ કલ્પનામિશ્રિત કથાગીતો પૌરાણિક કરતાં સામાજિકતાની વધુ નજીક આપણે મૂકી શકીએ. અંતે તો એ જ તારણ પર આપણે પહોંચીએ છે કે કથાગીતના દરેક પ્રકારમાં મહદઅંશે તત્કાલીન સમાજનો જ ધબકાર ઝીલાયો છે.